

UJ.M
L.40
②

© TNO – All rights reserved

Voor de rechten en verplichtingen van de opdrachtgever met betrekking tot de inhoud van dit rapport wordt verwezen naar de Algemene Voorwaarden van TNO.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, openbaar gemaakt, en/of verspreid op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van TNO.

Overlevenden van het concentratiekamp Dachau 1945/1980

NIPG/TNO projekt 540

Een oriënterend onderzoek naar ziekte, sterfte, doodsoorzaken en gebruik van wettelijke regelingen.

H. Leliefeld

L. van Staden ten Brink

september 1980.

VOORWOORD

Op verzoek van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk heeft het Nederlands Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg op zich genomen om een onderzoek te doen dat zich richt op de vraag of bij personen die tussen 1940 en 1945 enige tijd in een Duits concentratiekamp hebben doorgebracht in latere jaren nog ziekteverschijnselen optreden, die met de concentratiekamp-ervaringen in verband gebracht kunnen worden. Door het werk van Bastiaans en anderen is aangetoond dat in een aantal gevallen soms nog na vele jaren in dit verband psychische stoornissen kunnen optreden. Over de lichamelijke conditie van de overlevenden is veel minder bekend.

Het hierbij uitgebrachte eerste deelrapport betreft een oriënterend vooronderzoek naar de gegevens betreffende concentratiekampgevangenen die in Dachau verbleven. In de verdere studie zal de morbiditeit in de periode 1945 - 1980 bij de overlevenden worden nagegaan tegen de achtergrond van de oorlogservaringen van deze groep. Tevens zullen de mortaliteit, de doodsoorzaken en het gebruik van wettelijke regelingen aangaande hulpverlening voor deze oorlogsslachtoffers aan de orde komen.

Dr. M.J. Hartgerink,
directeur NIPG.

Inhoudsopgave

blz.

Deel I

Plaatsbepaling van het onderzoek

Hoofdstuk 1	Verleden of heden	1
Hoofdstuk 2	Relatie tussen beleid en onderzoek	5
	1. Inleiding	5
	2. Loochening 1945-1950	5
	3. Stromingen in de opvatting over causaliteit 1950-1965	7
	4. Late gevolgen 1965-1980	9
Hoofdstuk 3	Eerste verkenning	15
Hoofdstuk 4	Dachau	19
	1. Inleiding	19
	2. Dachau en andere kampen	23
	3. Categorieën	24

Deel II

Uitwerking onderzoeksopzet

Hoofdstuk 1	Inleiding	1
Hoofdstuk 2	Samenstelling onderzoekspopulatie	5
Hoofdstuk 3	Kampervaring	7
Hoofdstuk 4	Gezondheid	
	1. Sterfte-onderzoek	13
	2. Ziekte-onderzoek	15
Hoofdstuk 5	Uitkeringen/pensioenen	17

Bijlage 1 Een onderzoek naar de beschikbaarheid van de gegevens

Bijlage 2 Overzicht van het aantal Nederlanders binnengekomen in het concentratiekamp Dachau

Literatuurlijst

Hoofdstuk 1

Verleden of heden

"Wie zijn geschiedenis vergeet, is gedoemd deze te herhalen"

Santayana

Dit onderzoek komt niet uit de lucht vallen. Vijfendertig jaar na het einde van de strijd staat de tweede wereldoorlog sterker in de belangstelling dan ooit.

Een niet-aflatende publiciteitsgolf tracht het geheugen op te frissen van degenen die de oorlog meemaakten en de na-oorlogse generatie de les te lezen het verleden niet te laten verjaren. De inzet van de overheid en het particulier initiatief is groter dan ooit. Het lijkt zinvol aan de achtergronden van dit verschijnsel een korte beschouwing te wijden.

Het is opmerkelijk, dat de groeiende interesse een internationaal fenomeen is. De volgende vier factoren spelen hierbij een rol.

Op de eerste plaats behoren de getroffenen door de oorlog inmiddels tot de oudere generatie die begint terug te blikken om de balans op te maken; een algemeen verschijnsel wel aangeduid met de term "biopsychisch ritme" (van der Dunk, 1979). Een aanzwellende stroom van egodocumenten over eigen oorlogservaringen is hiervan één van de uitingen.

Een wereldwijd publiciteitsnetwerk weet richting te geven aan de aandacht van het publiek. Televisie, radio en pers hebben sluimerende herinneringen aan de tweede wereldoorlog tot leven gewekt en opnieuw gestalte gegeven. De internationale discussie rondom de t.v.-film Holocaust, niet in het minst in West-Duitsland, is hiervan een sprekend voorbeeld.

Een derde factor is gelegen in de opkomst van de jongere generatie, die vragen stelt over de oorlogservaring van de ouders en eigen conclusies trekt. De onderzoekers zelf behoren tot deze groep geïnteresseerden.

Tenslotte wordt de belangstelling gevoed door een zich ontwikkelend doemdenken. Het elan in de wederopbouw-periode na de tweede wereldoorlog werd al spoedig getemperd door de koude oorlog tussen de geallieerden van weleer. In de toenemende welvaart en ontspanning werd het vooruitgangsoptimisme opnieuw geweld aangedaan door de Vietnam-oorlog met al zijn gruwelijkheden. Nu aan het begin van de jaren tachtig zijn we ons er meer dan ooit van bewust, dat oorlogen ontmenselijking en marteling aan de orde van de dag zijn

en onze nabije toekomst door atoomdreiging verwoest kan worden. In zijn meest pessimistische vorm leidt dit tot een "Culture of Narcissism" (Lasch, 1979). In een cultuur zonder uitzicht op de toekomst wordt het verleden irrelevant.

In meer constructieve zin leidt het tot de vraag naar de zin van het leven en hoe hieraan vorm te geven. Hoe kunnen we het geweld in de wereld enigszins meester blijven en de gevolgen ervan helen of verzachten?

Deze internationale ontwikkelingen zijn zeker ook in Nederland herkenbaar. De jongste geschiedenis is echter in ons land op eigen wijze gehanteerd. Na een eeuw van vrede werd ons land overvallen door de oorlog. Na een eeuwiglijkende oorlog werd Nederland ook overvallen door de vrede. In vergelijking tot andere landen bestond er geen traditie, waarbinnen verliezen betreurd konden worden. Herdenkingen waren niet geworteld in de geschiedenis. In een land van kooplieden bestond geen behoefte aan oorlogshelden en slachtoffers.

Het bijltje werd voorzichtig gehanteerd in de zuivering. De "fouten" werden gesepareerd en geruisloos weer teruggevoerd in de samenleving.

De dekolonisatie bracht trouwens grotere problemen met zich. Een versnelde industrialisatie was nodig, waarin de immigranten uit het onafhankelijk geworden Indonesië uitstekend pasten. Onder hen ervoer menigeen dat hun verhalen over de Japanse bezetting minder pasten bij het Nederlandse oorlogsbeeld. De confessionele zuilen werden hecht gefundeerd in Nederlandse bodem. In harmonie bouwden overheid en particulier initiatief aan de verzorgingsstaat. Geruisloos voor de buitenwereld was ook een stelsel van 13 verschillende wetten en regelingen voor financiële ondersteuning voor oorlogsgetroffenen opgebouwd. Iedereen leek fatsoenlijk onder dak gebracht.

Deze rust werd in de tweede helft van de jaren zestig doorbroken. Welvaart bracht geen welzijn voor iedereen. Met de terugkerende herinneringen kwamen ook groeperingen van oorlogsgetroffenen op voor hun belangen en gingen hulpverleners over tot sociale actie. Tevens wijzigde zich de opvatting over de taak van de overheid. Er ontstond behoefte aan structurering en coördinatie. In het laatste decennium kwam dit ook tot uiting op het terrein van de materiële en immateriële hulpverlening aan oorlogsgetroffenen. In 1972 kwam de Wet uitkeringen vervolgingssslachtoffers 1940-1945 tot stand. Centrum '45 verzorgt sedert de oprichting in 1973 medisch-psychologische begeleiding van

verzets- en oorlogsslachtoffers. Over de mogelijkheden tot "Harmonisatie/coördinatie van regelingen aangaande hulpverlening oorlogsslachtoffers (van Namen, 1975) werd in 1975 gerapporteerd. In hetzelfde jaar werd het Werk- en Adviescollege immateriële hulpverlening geïnstalleerd, dat in 1978 zijn werkzaamheden afsloot met een eindrapport (W.A.C. 1978). Inmiddels was in 1977 een Informatiecentrum voor door de oorlog getroffen en opgericht. Tenslotte werd in 1979 een Informatie en Coördinatie Orgaan voor Dienstverlening aan Oorlogsgetroffenen (Icodo), ingesteld.

Met het beeld van vooral de tweede helft van de afgelopen decennia voor ogen worden de jaren zeventig wel afgeschilderd als de jaren der matheid na de stormachtige provocaties van de jaren zestig. Boven weergegeven opsomming getuigt eerder van koortsachtige ontwikkelingen, zeker mede ingegeven door het verstrijken der jaren en de veroudering van de oorlogsgetroffenen.

De groeiende bewustwording in Nederland van de tweede wereldoorlog en zijn gevolgen is ook op gang gekomen door andere actuele ontwikkelingen in onze samenleving. Stagnatie in de economie, groeiende werkloosheid, opkomst van extreme groeperingen roepen herinneringen op aan de jaren dertig en de erop volgende oorlog. Vooral ook de gijzelingen lieten een diepe indruk na. Steeds meer beseft men dat de bemoeienis met oorlogsgetroffenen een bredere betekenis heeft:

"een maning voor heden en toekomst: om de ervaring met en het inzicht in het leed van onderdrukking en vervolging dienstbaar te maken voor nu en morgen en vooral om hardnekkig te blijven pogen zulk leed te voorkomen" (W.A.C., 1978, blz. 120).

Een recent voorbeeld hiervan is het onderzoek naar de gevolgen van gijzelingen in Nederland (Bastiaans, 1979). Ook de verwantschap met de gevolgen van diverse andere vormen van geweld als kindermishandeling, marteling en verkrachting, wordt steeds meer door overheid, hulpverleners en onderzoekers onderkend. In vergelijking tot een aantal andere Europese landen en de Verenigde Staten is in Nederland betrekkelijk weinig onderzoek verricht. Voor beleidsvoering koerst men sterk op de "ervaringen van diegenen die op enigerlei wijze betrokken zijn bij de immateriële hulpverleningen". Deze "kunnen een aanwijzing geven van de soorten hulpbehoeften". Maar het lijkt me zei de Minister van CRM in 1975, "dat in veel opzichten nadere kwalitatieve en kwantitatieve toetsing is geboden (W.A.C., 1977, bijlage 2, blz. 3).

Deze uitspraak getuigt van de groeiende behoefte bij bestuurders aan onder-

bouwing van hun beleid vanuit wetenschappelijk onderzoek waaruit ook de in dit rapport uitgewerkte onderzoeksopdracht voortvloeit. Op de relatie tussen onderzoek en beleid zal in het volgend hoofdstuk ingegaan worden.

Hoofdstuk 2

Relatie tussen beleid en onderzoek

"Het beleid wordt onvoldoende wetenschappelijk onderbouwd en het onderzoek is onvoldoende beleidsrelevant" (Coolsma, 1978).

1. Inleiding

Het vorig hoofdstuk schetste de ontwikkelingen in de samenleving, waarbinnen dit onderzoek geplaatst kan worden. Tevens kan men hieruit afleiden, hoe deze ontwikkelingen met name in de laatste tien jaar in het beleid gestalte kregen. Zoals eerder aangegeven hebben bestuurders sterk gesteund op de ervaring van hulpverleners. Planning van de hulpverlening kan zich echter niet alleen richten op de bekende hulpvraag doch zal inzicht moeten hebben in de hulpbehoeften van de doelgroep. Hiertoe moet men beschikken over globale aantallen, leeftijds- en geslachtsverdeling, bedreigde groepen, ontwikkelingen in de gezondheidstoestand en het gebruik van voorzieningen.

Gerichte beleidsvragen kunnen pas beantwoord worden tegen de achtergrond van bekendheid met dergelijke basiskennmerken, verkregen op grond van verricht onderzoek. Dit verwijst naar de gespannen relatie die in het algemeen bestaat tussen beleid en onderzoek.

Dit hoofdstuk zal de verhouding tussen beleid en onderzoek tussen 1945 en 1980 t.a.v de gezondheid van oorlogsgetroffenen beschrijven met de beperking in dit kader tot verzet en vervolging. De bronnen worden gevormd door beleidsstukken en vooral de Nederlandse wetenschappelijke literatuur. Bij voortdurende moet men hierbij voor ogen houden, dat uitspraken uit deze bronnen geplaatst moeten worden tegen de achtergrond van de oorlogs- en bevrijdingsperiode. Zoals ook verder in dit rapport naar voren zal komen bestaan er nog steeds grote leemten in onze kennis hetgeen terug te voeren is op deze chaotische periode. Deze excursie in de tijd dient niet alleen ter onderbouwing van het oriënterende karakter van dit onderzoek, maar geeft ook inzicht in de achtergronden, waarom het beleid t.a.v. oorlogsgetroffenen in het algemeen regelmatig bijgesteld moest worden.

2. Loochening, 1945-1950

Reeds op 12 april 1945 nog voor de bevrijding, stelde de Londense Regering een "Regeling Oorlogsslachtoffers" in. Deze regeling verzorgde de noodzakelijke bestaanskosten waarbij de aard van de oorlogscalamiteit geen rol speelde. De vervolgenden gingen in deze algemene voorziening op, die steunde op een algemene solidariteitsplicht.

Voor de geldelijke verzorging en maatschappelijke hulpverlening werden centraal en per provincie en district bureaus voor Oorlogsslachtoffers opgericht. De maatschappelijk werkers dienden de oorlogsslachtoffers zoveel mogelijk "tegenmoet te komen en te helpen" en kregen als opdracht mee, "dat hun optreden elk strikt ambtelijk karakter diende te missen" (v. Namen 1975, blz. 5).

In 1948 werd de stichting Joods Maatschappelijk Werk (J.M.W.) opgericht als opvolger van de vooroorlogse joodse sociale hulpverleningsorganisaties. Pas in 1960 kon de Centrale Vereniging voor de Joodse Geestelijke Gezondheidszorg opgericht worden als voortzetting van de psychiatrische instelling "het Apeldoornse Bos", dat door de bezetters verwoest was. Immateriële hulpverlening was primair een zaak voor het particulier initiatief. De geldelijke verzorging werd in 1948 toevertrouwd aan de gemeenten.

De Minister van Binnenlandse Zaken en Financiën maakte in april 1945 één duidelijke uitzondering op deze algemene regeling, nl. voor de verzetsdeelnemers, die "...geheel of gedeeltelijk invalide zijn geworden" (v. Namen, 1975 blz. 4).

De rechtsgrond hiervoor was gelegen in de opvatting dat de vrijwillige deelneming aan het verzet als dienst aan een publieke zaak gelijk gesteld werd met een dienstverband.

Voor hen zouden dan ook de bepalingen van de Pensioenwet voor de Land- en Zeemacht moeten gelden. Dit resulteerde in 1947 in de inwerkingtreding van de Wet buitengewoon pensioen 1940-1945 (W.b.p.).

In verzetskringen zelf leefde de gedachte aan een verzorgingspensioen, teneinde te garanderen dat de getroffen en hun nabestaanden redelijk voort konden leven op hun oude levenspeil. Men had elkaar in het uur van het gevaar de belofte gegeven, dat als één viel de anderen voor de "zijnen" zouden zorgen. Deze onderlinge solidariteitsgedachte was en is de grondslag van het werk van de Stichting 1940-1945, opgericht 27 juni 1945. Ook deze verzorgingsgedachte werd in de W.b.p. opgenomen naast het uitgangspunt van de invaliditeit.

Noch de Stichting 1940-1945 noch de Wetgever bevroedde welk een lang leven deze hulpverlening beschoren zou zijn. De aanmeldingstermijn voor hen, die meenden voor dit pensioen in aanmerking te komen werd aanvankelijk gesteld op 1 jaar na de inwerkingtreding van de wet.

Dit is kenmerkend voor deze eerste 5 jaren na de oorlog. De gehele hulpver

lening zou slechts tijdelijk van aard zijn.

Toch waarschuwden Nederlandse publicaties reeds dat veel stoornissen bij uitkampen teruggekeerden zich eerst geruime tijd laten zouden manifesteren (Tas, 1946).

Ook de behoefte aan breder onderzoek kwam in de eerste jaren reeds naar voren. "Het lijkt mij zaak, dat er allereerst getracht wordt een overzicht te krijgen over het aantal gevallen, vervolgens of deze de behandeling krijgen die ze nodig hebben, en, mocht dat niet het geval blijken, daarvoor te zorgen". Ook wijst deze schrijver op "Het gemis aan centra, zoals die in andere landen voor uit de oorlog teruggekeerden bestaan, ..." en op de behoefte "hier te lande die methoden te leren kennen en toe te passen, die in Engeland en Amerika gedurende de oorlog tot zo verrassende ontwikkeling zijn gekomen, zoals de groepspsychotherapie, narcosynthese e.d., een ontwikkeling waarvan de vredespsychopathologie zeker zal profiteren" (Tas, 1946). Een visionaire blik, doch de tijd was nog niet rijp.

Deze opvattingen vonden ook in medische kring weinig weerklank. Wel was de geneeskunde vertrouwd geraakt met de acute reacties op oorlogssituaties zoals de battleshock. De na-oorlogse bonte reeks van neurasthene symptomen werden nog niet gezien als 'n fase in een langduriger proces. In de psychiatrie greep men voor de echte oorlogsneurose terug op de psycho-analytische theorie over de traumatische neurose (Freud, 1921). Een begrip als het K2-syndroom bestond nog niet. Het is opmerkelijk dat al na de eerste wereldoorlog gewaarschuwd werd voor late gevolgen na internering. In een vergeten studie wordt al gesproken over "Stacheldrahtkrankheit" (Vischer, 1918).

Wel onderkende men een algemene zwaktetoestand van ex-gevangenen, die in het algemeen wonderlijk snel herstelden.

Men legde echter vooral het accent op het lichamenlijk herstel. Infectieziekten, vooral tuberculose werden behandeld. Goede voeding liet het lichaamsgewicht snel toenemen. Door spoedig weer aan de slag te gaan zou men er psychisch ook wel weer bovenop komen.

Ook de overheid heeft naast de eerder genoemde Wet en Regeling in deze geest activiteiten ontplooid. "Voor gewonden en zieken werden herstel- en recreatiemogelijkheden in binnen- en buitenland gezocht of gecreëerd" (v. Namen, 1975, blz. 5). Het voorgestelde onderzoek naar gezondheid en hulpverleningsmethoden werd niet geëntameerd. Men kan veronderstellen dat het toenmalige verantwoordelijke Ministerie van Binnenlandse Zaken dit als taak van het particulier initiatief zag, hetgeen weer moeilijk paste in het verzorgende uitgangspunt van de Stichting 1940-1945. Daarnaast vormden de vervolgdgen geen herkenbare groep, terwijl de joodse hulpverlening hiervoor niet geëquipeerd was.

3. Stromingen in de opvatting over causaliteit, 1950-1965

In de eerste periode na de bevrijding was het nog betrekkelijk eenvoudig een rechtstreeks causaal verband aan te tonen tussen de invaliditeit en het verzet en was ook een verergerend verband veelal aannemelijk. Met het verstrijken der jaren werd de beoordeling van de individuele aanvragen voor een buitengewoon pensioen steeds moeilijker. Men kan gerust stellen, dat het causaliteitsvraagstuk de medische wereld voor een nieuw probleem stelde, waarvoor nog geen wetenschappelijke grondslag bestond. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat organisch georiënteerde artsen veelal tot een fundamenteel ander oordeel kwamen dan psychisch georiënteerden. Ter verklaring van de verschijnselen legde velen de nadruk in navolging van buitenlandse studies op atrofie of beschadiging van de hersenen t.g.v. de chronische ondervoeding en mishandeling (Schulte 1953, Hoffmeyer 1954, Thygesen 1954). Voor de late werking van traumatische gebeurtenissen had ook de psycho-analyse 'n verklaring (Rümke, 1951). Gebeurtenissen kunnen pas later in de persoonlijke ontwikkeling hun traumatiserende werking ten volle gaan uitoefenen. In deze lijn past het proefschrift over de medische en psychologische aspecten van het concentratiekamp (Cohen, 1952). Dat de spanning in het kamp op zichzelf als traumatiserend opgevat moest worden stemde overeen met de bevindingen van anderen, dat de asthene syndromen, die als gevolgtoestand van de honger werden beschouwd, ook werden waargenomen bij verzetslieden zonder een doorgemaakte ondervoeding. Angst en gewichtsverlies zouden wel eens kunnen correleren. Deze aetiologische factoren zijn nooit afzonderlijk in onderzoek onderling vergeleken.

De Franse psychiater Targowla achtte het onjuist de organische en de niet-organische neurasthenieën streng te scheiden (Targowla 1950). Hij was daarmee in dit veld een van de voorlopers van de psychosomatische denkrichting, waarin op de wisselwerking tussen de persoonlijkheidsstructuur en de lichamelijke gesteldheid gewezen werd. Hiermee werd ook diegenen die de nadruk legden op de aanleg of de vroegkinderlijke ervaring, wind uit de zeilen genomen. De psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet werden in Nederland vastgelegd in een monumentale dissertatie (Bastiaans, 1957). De schrijver verbindt hieraan een aantal desiderata. Hij bepleit voor de uitvoering van onderzoek naar de oorlogs- c.q. verzetspathologie een, reeds in 1951 aan de Stichting 1940-1945 gedaan voorstel "voor een zelfstandige, medische dienst, die los van de verzekeringsinstituten en in het belang van de getroffen en aan de opbouw van deze tak van de geneeskunde zou werken". (Bastiaans, 1957, blz. 445 en 446).

Met betrekking tot de behandeling en verwijzend o.a. naar Frankrijk wordt een lans gebroken voor een "centrum voor psychosomatische revalidatie", zodat "alsnog tal van verzetslieden kunnen worden geholpen bij hun pogen om tot een

geslaagde aanpassing te komen" (Bastiaans 1957, blz. 459).

Van deze aanbevelingen is weinig geëffectueerd. Het is gemakkelijk achteraf vast te stellen, dat men verblind was door de goede aanpassing van velen. Het geciteerde onderzoek had immers betrekking op een selecte groep waarvan de geforceerde aanpassing tot uitdrukking kwam in psychiatrische- en psychosomatische aandoeningen (nl. bij +3000 pensioenaanvragers van het geschatte totaal aantal verzetsdeelnemers van +76.000). De onderzoekspopulatie telde 1430 gedeporteerden op een totaal van vermoedelijk 4000 uit de kampen teruggekeerden. De vraag naar de gezondheidstoestand van de onbekenden blijft ook voor deze schrijver open: "Wat de medische gevolgen waren voor alle gepatrieerden, die aan ernstige stress waren blootgesteld is niet bekend. Aangenomen moet worden, dat een deel van hen niet herstelde, ook al werden zij - om de een of andere reden - niet aangemeld ..." (Bastiaans, 1957, blz. 112).

In de wetgeving veranderde in deze periode in wezen weinig. Regelingen werden aangepast. Het aantal aanvragen was betrekkelijk gering. Behoudend de medische beoordelingsproblemen die zich bij individuele gevallen telkens weer voordeden, gaat deze periode voor bestuurders in betrekkelijke rust voorbij.

4. Late gevolgen, 1965-1980

Na een lange latente periode groeit de vraag naar materiële en immateriële hulpverlening weer; voor velen een onverwacht fenomeen.

Zoals voortreffelijk beschreven door v. Namen worden in deze periode de vruchten geplukt van de in de stille periode verkregen inzichten.

"Geleidelijk aan brak het inzicht baan dat men hier te maken had met een kwalitatief en kwantitatief belangrijk vraagstuk.

Niet alleen bij verzetsdeelnemers maar ook bij anderen, die tijdens de bezetting hadden blootgestaan aan tegen hen gerichte maatregelen van de vijand, openbaarden zich - al dan niet in, doch meer speciaal ná de gevangenschap - de geestelijke en lichamelijke gevolgen van doorgemaakte stress.

De aandacht werd speciaal gericht op de invaliden, met name de vervolgdgen wegens ras, geloof of wereldbeschouwing.

De tegen de persoon gerichte bedreiging werd door de medische wetenschap aangewezen als de algemene oorzaak van huidig lijden.

Op deze grond werd in de Wet buitengewoon pensioen de omgekeerde bewijslast ingevoerd (1967) en al deze omstandigheden leidden in 1968 tot de erkenning dat de gemeenschap een "bijzondere rechtsplicht" tegenover de vervolgslachtoffers had, steunend op de "bijzondere solidariteitsplicht" (v. Namen 1975, blz. 7 en 8).

Met de groeiende behoefte aan voorzieningen, groeit ook de behoefte bij bestuurders aan kwantitatieve en kwalitatieve gegevens.

Begin 1970 wordt door de Staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid een "Werkgroep Postconcentratiekamp-syndroom" geïnstalleerd.

De aanleiding hiertoe vormde het verzoek tot de instelling van een centrum voor onderzoek en behandeling van slachtoffers van oorlogsstress. De werkgroep brengt hierover een positief advies uit hetgeen in 1973 leidt tot de oprichting van het Centrum '45 te Oegstgeest. Het moet dienen "Ter bevordering van het wetenschappelijk gefundeerd onderzoek van en ter verruiming van de behandelingsmogelijkheden voor lijdens aan het postconcentratiekampsyndroom" (Werkgroep 1971). De werkgroep zelf kan niet voldoen aan de vraag naar hardere gegevens. Men verwijst naar de talloze publicaties, waarin gesteld wordt dat "de morbiditeit op grond van late gevolgtoestanden zeer groot is". Uit de naamgeving van de werkgroep blijkt dat men van mening is dat "aan het bestaan van ernstige en langdurige psychische- en lichamelijke gevolgtoestanden van extreme belasting niet kan worden getwijfeld". In betreffende gevallen kan men hiervoor de diagnose post-concentratiekamp-syndroom stellen.

Het wordt waarschijnlijk geacht, dat nog enkele duizenden slachtoffers van extreme belasting in de oorlog in leven zijn en dat "er voor velen geen mogelijkheden tot adequate geneeskundige behandeling" bestaan.

Men voorziet, dat dit centrum "geenszins een landelijke servicefunctie zal kunnen hebben voor alle nog in leven zijnde slachtoffers".

Men verwacht ook door een functionele verbinding met de Leidse Universiteitskliniek dat het door zijn wetenschappelijke fundering een bredere uitstraling krijgt naar de Nederlandse geneeskundigen.

Deze verwachtingen zijn nauwelijks gerealiseerd. Behoudens een onderzoek naar satisfactie bij cliënten t.a.v. behandelingsvormen, is de nadruk gelegd op behandeling (de Koning 1976).

'n Opmerkelijk nieuw verschijnsel is dat dit Centrum zowel voor verzetsdeelnemers als de vervolgdens open staat.

't Gevoel van een gemeenschappelijk lot ondergaan te hebben komt ook tot uiting in de wens van vervolgdens eveneens een pensioen te ontvangen. Vooral het bijstandskarakter van de regeling leidde tot heftige verwijten, o.a. geventileerd via de media. Maatschappelijk werkers van Joods Maatschappelijk Werk (J.M.W.) gingen over tot actie.

Dit leidde uiteindelijk per 22 november 1972 tot de totstandkoming van de Wet Uitkering Vervolgingsslachtoffers 1940-1945 (W.u.v.). Van belang in dit kader is allereerst te vermelden, dat het begrip "invaliditeit" in deze wet niet gehanteerd wordt, doch gesproken wordt over "ziekten en gebreken". Bij de verzetspensioenen was al gebleken hoe moeilijk invaliditeit te schatten was en dat regelmatige herkeuringen hierbij noodzakelijk waren.

Een tweede nieuw element vormde de omkering van de bewijslast zonder de beperkende bepalingen van de W.b.p.^{x)}. De invoering van deze omgekeerde bewijslast hield de erkenning in van de aannemelijkheid van late gevolgen van vervolging. Deze laatste werd niet aan 'n minimum tijdslimiet gekoppeld omdat men rekening wilde houden met de individuele verwerkingscapaciteiten. Bij geringe draagkracht kan een geringe draaglast toch tot ziekten en gebreken leiden.

Men wilde voorkomen dat getroffen en de dupe werden van niet geëxpliciteerde opvattingen van betrokken artsen. In het vervolg dienden dezen te bewijzen, dat ziekten en gebreken, indien vastgesteld, duidelijk uit andere oorzaken ontstaan waren. De Wetgever besloot tot deze bepaling mede in navolging van de buitenlandse wetgeving, vooral de Noorse. Deze laatste was weer beïnvloed door de Norwegian Medical Study Group en goed georganiseerde druk van ex-gevangenen (Eitinger, 1973).

Op de instelling van de W.u.v. volgde een totale verrassing. Vooraf had men enige schatting gemaakt van de te verwachten aantallen aanmeldingen: enkele honderden hooguit enkele duizenden. Binnen vijf jaar bedroeg het aantal aanvragen reeds 60.000. Het zal duidelijk zijn dat het apparaat, ondanks bijstellingen, niet toegerust was om deze stroom kwalitatief en kwantitatief naar behoren te verwerken. Uiteraard zocht men naar oplossingen o.a. in de reeds eerder genoemde opdracht tot harmonisatie en coördinatie (v. Namen, 1975).

Mede gewaarschuwd door de druk op de materiële voorzieningen kreeg de overheid een steeds sterkere behoefte het goed functioneren van de immateriële voorzieningen te bevorderen. Het particulier initiatief vroeg om versterking van mankracht en deskundigheid. Het was vooral het Ministerie van CRM, dat de behoefte aan begeleiding van oorlogsgetroffenen onderkende. Maar reeds in ambtelijke kring was gebleken, dat "over aard en omvang van de immateriële problemen van de oorlogsslachtoffers nog veel onduidelijkheid bestaat".

x) In de W.b.p. geldt deze bepaling uitsluitend indien de verzetsdeelnemer minstens 3 maanden gevangen gezeten heeft of aan langdurige en buitengewone spanningen bloot gestaan heeft (zoals verblijf in een concentratiekamp), danwel minstens 60% invalide is.

Men gaf er de voorkeur aan deze moeilijke materie door een Werk- en Advies College (W.A.C.) te laten uitwerken.

Bij de installatierede van de toenmalige minister werd weergegeven, dat men in brede kring de nood onderkende."Zowel de Welzijnsraad als de Ministerraad hebben op vrij korte termijn ingestemd met dit initiatief. Daaruit kunt U opmaken, dat het de regering ernst is om aan de oplossing van dit ernstig menselijk vraagstuk met kracht te werken" (W.A.C., 1977 bijlage 2).

Het W.A.C. heeft getracht een inzicht in de aantallen getroffen en te verkrijgen en hun behoefte aan hulpverlening te peilen. Met twee belangrijke vraagpunten heeft dit college geworsteld. Bij vaststelling van de verschillende categorieën en hun aantallen doet zich het probleem voor van de juiste definiëring.

Bronnen, die beschikbaar zijn, geven gewoonlijk geen of tegenstrijdige omschrijvingen van de verschillende groepen. Dit betekent tevens, dat de nauwkeurigheid van deze gegevens voor de meeste categorieën niet groot is. Daarnaast ontbrak grotendeels inzicht in de behoefte aan voorzieningen. Ook telling van het aantal uitkerings- en pensioengerechtigden bood onvoldoende aanknopingspunten. "De inhoud van de dossiers is sterk gericht op materiële aspecten". Bovendien zijn de gegevens verzameld in een niet vrije arts-patiënt relatie. Symptomen en ziekten worden hierdoor gekleurd.

Tenslotte vormen aanvragers een selecte groep uit het totaal van getroffen en, waardoor ongetwijfeld een vertekend beeld zou ontstaan.

Wel heeft dit college op voorzichtige wijze gebruik gemaakt van het "Onderzoek naar de sterfte onder overlevenden uit concentratiekampen 1945-1968 (CBS 1976). Er zijn schattingen gemaakt van de aantallen getroffen en in leven in 1975 (W.A.C. 1977, blz. 77) en in de toekomst (W.A.C. 1978, bijlage 4). Deze schattingen hebben een beperkte betekenis, omdat voor een actueel beleid inzicht nodig is in de ontwikkeling van de sterfte en doodsoorzaken van de laatste 10 jaren, zo mogelijk naar categorieën, personen en type kamp. Niet in het minst ook omdat de uitkomst van het CBS-onderzoek, mede gefinancierd door CRM, verrassend was voor het beleid hulpverleners en oudgevangenen. Men ging bij de opzet uit van de algemeen aanvaarde veronderstelling, dat "vergeleken met de gemiddelde Nederlandse bevolking, voor de uit gevangenschap teruggekeerden een verhoogde eventueel vervroegde sterfte zou worden gevonden" (CBS 1976, blz. 17).

Deze hypothese werd niet bevestigd, integendeel er bleek een beduidend lagere sterfte.

Hoewel men deze bevinding in het algemeen negeerde, relativeerde en betwijfelde, zal hieronder blijken dat de CBS-studie het eerste aangrijpingspunt vormde voor de onderzoekers bij hun eerste verkenning.

Belangrijker dan objectieve gegevens over sterfte is inzicht in de gezondheidstoestand en de beleving hiervan.

Veel oorlogsgetroffenen leggen een rechtstreeks verband tussen hun invaliditeit of ziekten en gebreken en hun oorlogservaring. In het kader van de W.b.p. en W.u.v. beschikken de medische adviseurs echter niet over systematisch inzicht in de verdeling van ziektepatronen, die voorkomen bij hun aanvragers" (W.A.C. 1978, blz. 37). Onder invloed van het multicausale denken en het verstrijken der jaren wordt het steeds moeilijker voor de medische adviseur aan te tonen, dat er geen verband bestaat met vervolging en verzet, en wel met een andere oorzaak. Voegt men hieraan toe dat motieven als erkenning van of genoegdoening voor het doorgemaakte i.p.v. ziekten of invaliditeit belangrijker zijn voor het indienen van een aanvraag (van Veen 1977) dan kan men zich voorstellen, dat nader onderzoek naar morbiditeit en het gebruik van uitkeringen en pensioenen een belangrijke ondersteuning voor het beleid kan zijn.

De geraadpleegde bronnen lijken de conclusie te wettigen dat er weinig wetenschappelijk onderzoek verricht is waarop onderzoek en beleid voort kunnen bouwen.

Resumerend bestaat de indruk dat vroege signalen uit het veld breder opgezet onderzoek te verrichten niet opgevangen worden.

Men veronderstelt alom met een tijdelijk verschijnsel van doen te hebben.

In een lange latente periode doen diverse stromingen opgang, waarna tenslotte het post-concentratiekampsyndroom een aparte plaats ingeruimd krijgt. Dit komt tot uitdrukking in de invoering van de omkering van de bewijslast en oprichting van het Centrum '45.

Met de invoering van de W.u.v. wordt een voorlopige mijlpaal bereikt in de gelijkberechtiging van verzet en vervolging. Het symboliseert de verwantschap in problematiek.

Pas in het laatste decennium ontstaat meer behoefte aan planning, en coördinatie waarbij het fragmentarisch karakter van de Nederlandse gegevens over gezondheid van oorlogsgetroffenen zich wreekt. Het W.A.C. poogt deze lacunes aan te vullen en beveelt verder onderzoek dringend aan. Vanuit deze ontwikke-

ling wordt het begrijpelijk dat het Ministerie van CRM eind 1978 een opdracht geeft voor een onderzoek van exploratieve aard, naar de morbiditeit van een aantal nog nader af te bakenen categorieën van oorlogsgetroffenen.

Hoofdstuk 3

Eerste verkenning

Eind 1978 werd door de plaatsvervangende Secretaris-Generaal de eerste opdracht geformuleerd "tot het verrichten van een onderzoek naar de morbiditeit van een aantal nog nader af te bakenen categorieën van oorlogsgetroffenen". De hoop bestond dat gebruik gemaakt kon worden van de grote steekproef uit concentratiekampslachtoffers waarvan het CBS de mortaliteit onderzocht (CBS 1976).

In een eerste verkenning zou nader vastgesteld moeten worden op welke wijze deze steekproef tot stand gekomen was, of de basisgegevens nog beschikbaar waren en of deze steekproef eveneens gebruikt zou kunnen worden voor het morbiditeitsonderzoek. Uitsluitend de betrokken cartotheek met namen, bleek bij het Informatiebureau van het Rode Kruis nog intact te zijn. Omdat de uitkomsten van het onderzoek opmerkelijk waren in vergelijking met het buitenland was het van het grootste belang de verrichte steekproeftrekking nauwkeurig na te gaan.

Hiertoe werd aan het Rode Kruis, waar de steekproeftrekking had plaatsgevonden, de volgende hoofdvraag geformuleerd.

"Op grond van welke gegevens (lijsten?) zijn overlevenden..... in het CBS-onderzoek betrokken?"

Het CBS-rapport sprak over "alphabetische naamlijsten opgesteld uit de gegevens van de archieven van de kampen Buchenwald, Dachau, Sachsenhausen, Neuengamme, Gross Rosen, Mauthausen, Natzweiler, Ravensbrück, Vught en Amersfoort". Nader overleg met het Informatiebureau en de toendertijd voor dit project aangetrokken medewerker bracht een belangrijke correctie aan in dit beeld.

De steekproeftrekking bleek niet per kamp plaats gevonden te hebben maar op basis van de centrale alphabetische cartotheek met meer dan 200.000 namen van allerlei categorieën oorlogsgetroffenen.

De wijze waarop de steekproef is samengesteld bleek niet meer te achterhalen. Men krijgt de indruk, dat geduldig monnikenwerk verricht is. Zo bestaat er b.v. geen aparte aanduiding in de cartotheek voor concentratiekampgevangenen. Wel is de kans een ex-concentratiekampgevangene uit het alfabetisch systeem te lichten groter indien men zich richt op bepaalde kenmerken als kleur (b.v. grijs voor joden) en nummer (b.v. corresponderend met een Duitse uitkering).

Als dit laatste kenmerk meegespeeld heeft in de selectie, heeft dit mogelijk een vertekening van het resultaat tot gevolg gehad in de richting van ondersterfte. Dit houdt verband met de voorwaarde, dat uitsluitend personen geselecteerd werden, "waarvan volledige gegevens werden gevonden" (CBS 1976, blz. 2). Welnu, een belangrijke aanvulling op deze gegevens heeft plaats gevonden in de beginjaren '60, vermoedelijk vooral door de toen nog levenden, die een Duitse éénmalige uitkering aanvroegen.

Op grond van deze bevindingen drong zich de conclusie op dat de representativiteit van de steekproef niet gegarandeerd kon worden en deze derhalve geen goed uitgangspunt vormde voor voortgezet onderzoek. Opnieuw een steekproef samenstellen uit concentratiekampgevangenen leek op grond van bovengeschetste ervaring ondoenlijk. Beperking tot één kamp leek noodzakelijk. Hierbij zou zorgvuldig bewaakt dienen te worden, dat de keuze zou vallen op een kamp, waarvan de gegevens een zo groot mogelijke volledigheid zouden garanderen.

Met bovenstaande overwegingen in gedachten is deel VIII van de Jong bestudeerd. Hij maakt onderscheidt tussen officiële concentratiekampen, d.w.z. kampen van de SS, die vielen onder de "Inspektion des Konzentrationslager" en de niet officiële. Tot de officiële concentratiekampen rekende men: Buchenwald, Mauthausen, Dachau, Auschwitz, Sachsenhausen, Gross-Rosen, Ravensbrück, Bergen-Belsen, Stutthof, Flossenbürg, Neuengamme, Dora, Natzweiler, Vught (de Jong, 1978, VIII, blz. 112). Bij de niet officiële concentratiekampen moet men bijv. denken aan de kampen voor krijgsgevangenen en gijzelaars en de Arbeitserziehungslager (strafkampen voor onwillige arbeiders). Daarnaast waren er de vernietigingskampen zoals Belzec, Sobibor en Treblinka, die rechtstreeks onder "Höhere SS und Polizeiführer" ressorteerden (I.T.S. 1979). Slechts enkele honderden wist uit deze moordfabrieken te ontkomen (Cohen, 1979). Bij de keuze van het concentratiekamp als onderzoekspopulatie vielen de vernietigingskampen af omdat er te weinig overlevenden zijn. De Arbeitserziehungslager en andere niet officiële concentratiekampen bleken niet geschikt omdat er minder documentatie over is. Zij waren tevens minder verweven met de Nazi-ideologie, terwijl de officiële kampen een wezenlijk onderdeel hiervan vormden (de Jong 1978, VIII, blz. 75).

Bij de uiteindelijke keuze uit de officiële concentratiekampen speelden de volgende overwegingen: Het moest een groot kamp zijn waarin veel Nederlanders gevangen hebben gezeten behorende tot verschillende categorieën oorlogsgetroffenen (zowel verzetsdeelnemers als vervolgd) liefst mannen én vrouwen, en met veel overlevenden (≥ 200), en waarvan veel materiaal bewaard is gebleven. Dachau voldeed aan al deze eisen.

Bovendien was Dachau het eerste officiële concentratiekamp en heeft als zodanig model gestaan voor de andere. Het was tevens een van de laatst bevrijde kampen, zodat de geschiedenis van Dachau vanaf de oprichting in 1933 tot de bevrijding in mei 1945 parallel loopt met die van het "Deutsche Reich".

Het voornemen het onderzoek te beperken tot de overlevenden van het concentratiekamp Dachau werd medio 1979 aan het Ministerie van CRM voorgelegd vergezeld van een voorstel voor de onderzoeksopzet. In globale zin werd aangegeven dat het onderzoek uit drie samenhangende delen zou bestaan nl.:

- een mortaliteitsonderzoek gericht op sterftecijfers en doodsoorzakenpatronen in vergelijking tot de Nederlandse bevolking en de CBS-steekproef;
- een onderzoek naar de morbiditeit m.b.t. lichamelijk en psychische aandoeningen en sociale problemen;
- een onderzoek naar de consumptie van voorzieningen, zowel medische als sociaal (vooral gericht op het gebruik van de W.u.v. en de W.b.p.).

De verwachting bestond, dat het doodsoorzakenpatroon vervolgens een gerichtere vraagstelling naar de gezondheid, mogelijk zou maken.

Daarnaast zou ook het verband tussen mortaliteit en het gebruik van voorzieningen onderzocht worden evenals tenslotte de relatie tussen morbiditeit en het gebruik van de wettelijke regelingen speciaal voor vervolgd en verzetsdeelnemers. Door ontbreken van geschikt Nederlands basismateriaal, betreffende morbiditeit, werd het oriënterend karakter van het onderzoek benadrukt.

De beleidsrelevantie werd dan ook voorzichtig als volgt geformuleerd:

"Aanknopingspunten voor hulpverlening, inclusief uitkeringen en pensioenen, en preventie" en "Inzicht in lange termijn gevolgen van ernstige traumatische ervaringen van groepen". De nadruk voor de onderzoekers lag op de verzameling van "basismateriaal voor nader onderzoek en een bijdrage aan voortgaande theorie en hypothesevorming". De hierop volgende reactie van het Ministerie van CRM was positief.

De principiële toezegging voor de subsidie hield de voorwaarde in van een introducerend gesprek "over m.n. de methodologische opzet van het onderzoek".

Met een aanzienlijke vertraging voldoet dit rapport aan deze voorwaarde.

De keuze Dachau leek verantwoord. In de praktijk echter vormde de zorgvuldige samenstelling van de onderzoekspopulatie een belangrijk struikelblok. Tevens moest nagegaan worden of de beschikbare bronnen voldoende gegevens bevatten voor de realisering van bovenweergegeven onderzoeksopzet.

Alvorens deze methodologische aspecten te bespreken sluit het eerste deel van dit rapport af met algemene informatie over Dachau. Bestudering van de historische literatuur en ego-documenten heeft bij de onderzoekers het beeld, dat bestond over Dachau en zijn gevangenen, aanmerkelijk genuanceerd.

Hoofdstuk 4

Dachau "Lieber Jesu, mach mich fromm, Dass ich nicht nach Dachau komm".
Duits kindergebedje.

1. Inleiding

Dit hoofdstuk dient als historische achtergrondinformatie vooral voor het gedeelte: kampervaring in deel II. Bij de uitwerking van het zo complexe begrip kampervaring zal veelvuldig naar dit hoofdstuk worden terugverwezen.

Een belangrijk jaar is het jaar 1933 want op 30 januari 1933 namen de nazi's onder leiding van Hitler de macht over in Duitsland.

Niet lang daarna begon de systematische vervolging en uitschakeling van politieke tegenstanders. Op 22 maart werd het eerste officiële concentratiekamp: Dachau in de nabijheid van München opgericht, bestemd voor ongeveer 5.000 gevangenen. Die eerste gevangenen waren uitsluitend politieke tegenstanders in Duitsland: sociaal democraten, communisten en monarchisten. De eerste joden, die in Dachau terecht kwamen, waren politieke tegenstanders en op grond daarvan gearresteerd.

Na de "Kristalnacht" in november 1938 kwamen meer dan 10.000 joden Dachau binnen, als gevolg van massale Jodenvervolgingen in Duitsland (Distel, 1972, blz. 3).

Het uitbreken van de oorlog in 1939 bracht ook veranderingen in Dachau met zich mee. Uit alle landen, waarmee Duitsland oorlog voerde, kwamen gevangenen naar Dachau toe; ter illustratie: bij de bevrijding in 1945 bevonden zich gevangenen uit 40 landen in het kamp.

Dachau stond model voor andere kampen en vele kampcommandanten van later opgerichte kampen hebben in Dachau geleerd hoe ze met politieke tegenstanders, joden en andere minderwaardig geachte mensen moesten omgaan. Al in 1933 had Eiche als commandant van Dachau regels opgesteld waaraan de SSers en de gevangenen zich dienden te houden. De gevangenen werden bij aankomst van die regels in kennis gesteld en het was voor hen levensgevaarlijk niet stipt te gehoorzamen. De SSers kregen scholing waarbij het volgens Höss (later de commandant van Auschwitz-Birkenau) altijd hier op neerkwam: "Door elk spoor van medelijden zou men zich tegenover de staatsvijanden blootgeven, waarvan zij dadelijk gebruik zouden maken. Elk mede-

lijden met staatsvijanden was een SS-man onwaardig". Dienst in een concentratiekamp werd beschouwd als militaire dienst, men was in een permanent gevecht gewikkeld met Duitslands vijanden, men verrichtte er een taak, die voor Duitslands toekomst van vitaal belang was, men was: "Stacheldrahtkämpfer" (prikkeldraadstrijder) (de Jong 1978, VIII, blz. 20).

Voor de algemene ontwikkeling van de concentratiekampen in de periode 1939-1945 onderscheidt de Jong (de Jong 1978, VIII, blz. 73):

fase 1: september 1939 tot januari 1943. Deze fase wordt gekarakteriseerd door de woorden: "vernietiging door arbeid". Voor de gevangenen in het algemeen dus een harde periode.

Fase 2: begin 1943 tot eind 1944. Enkele beperkte verzachtingen werden ingevoerd, omdat de gevangenen als arbeidskrachten nodig waren gehouden.

Fase 3: eind 1944 tot april/mei 1945. Door de ineenstorting van het Duitse rijk ging de voedselbevoorrading van de kampen achteruit en daarmee natuurlijk ook de hoeveelheid voedsel bestemd voor de gevangenen. Het is ook de fase van de evacuatie-transporten, waarbij een zeer groot aantal mensen omgekomen is.

Over de overgang van fase 1 naar fase 2 in Dachau schrijft Ds. Overduin: "Na enkele maanden was het beeld van het kamp totaal veranderd. Vóór kerstmis (42) sleepten de mannen als levende geraamten hun lichaam voort naar de appélplaats en de arbeidscommando's en in maart reeds marcheerden we veerkrachtig en vitaal over de Lagerstraat" (zie de plattegrond op blz. 22). Deze wijziging van regiem, die met de inschakeling van de gevangenen in de oorlogsindustrie samenhang was niet in alle kampen te merken. Een commandant, die liever het harde regiem handhaafde kon dit maandenlang ongestraft doen, omgekeerd was het een commandant, die uit zichzelf minder hard optrad, op grond van de nieuwe voorschriften mogelijk, het lot van een groot aantal gevangenen wezenlijk te verlichten.

Dat laatste gebeurde in Dachau waar de wijziging van voorschriften volgde op een wijziging van commandant (de Jong 1978, VIII, blz. 98).

Overigens kregen de geestelijken, waartoe Overduin behoorde, vanaf eind 1942 een bevoorrechte positie door de vele voedselpakketten die hen werden toege-
stuurd.*)

*) Dachau was het concentratiekamp, waar bijna alle geestelijken terecht kwamen. Er hebben in totaal 2771 geestelijken uit vele landen in Dachau gevangen gezeten waaronder 62 Nederlanders.

De verandering ten goede, hier vermeld gold echter niet voor alle gevangenen, en wordt ook niet overal zo beschreven. Zo kan men lezen in de folder van het museum te Dachau (blz. 5):

"Hoewel de houding van de SS tegen het einde van de oorlog t.o.v. de gevangenen ten dele veranderde, in het geheel gezien verbeterde de levenssituatie van de gevangenen toch nauwelijks.

Verzwakt en uitgehongerd moesten ze minstens 11 uur per dag werken".

In de laatste maanden voor de bevrijding raakte het kamp overvol, doordat er evacuatietransporten uit andere kampen naar Dachau toe kwamen, o.a. uit Natzweiler (september 1944) en uit de meer oostelijk gelegen kampen.

Het totaal aantal gevangenen van Dachau kan moeilijk vastgesteld worden, omdat de officiële documenten niet volledig bewaard zijn gebleven en omdat een groot aantal gevangenen niet is geregistreerd in de kampadministratie. Wel kan gezegd worden, dat het de 200.000 ruim overschrijdt (Berben 1968, blz. 23).

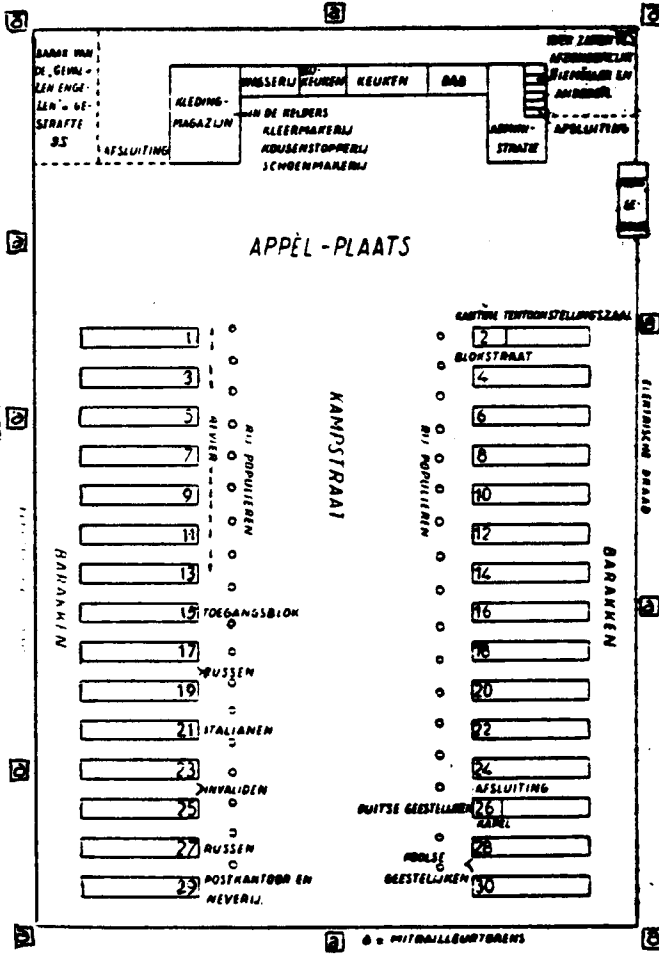
Ook het totaal aantal doden is niet exact bekend. Uit onderzoek van het International Training Service (I.T.S.) blijkt dat er in ieder geval 31.951 personen overleden zijn. In werkelijkheid ligt dit aantal enige duizenden hoger want vele doden werden niet geregistreerd in de kampadministratie, vooral de laatste dagen (Berben 1968, blz. 201 en 202).

Nauwkeurig cijfermateriaal is aanwezig, wat betreft de situatie op 26 april 1945 (vlak vóór de bevrijding).

Het totaal aantal gevangenen bedraagt dan 67.665, waarvan 28.628 in het hoofdkamp en 37.223 in de buitenkommando's (Berben 1968, bijlage 7).

De enorme overbevolking van het hoofdkamp wordt geïllustreerd door te bedenken dat die ruim 28.000 mensen huisden in dertig niet al te grote barakken (zie plattegrond).

PLATTEGROND CONCENTRATIE-KAMP DACHAU

2. Dachau en andere kampen

Zoals al eerder is vermeld was Dachau het eerste officiële concentratiekamp. Veel regels, die Eiche in 1933 voor Dachau opstelde werden door andere concentratiekampen overgenomen. Het stond als het ware model voor de andere kampen. Ook al vermeld is dat Dachau geen vernietigingskamp was zoals Sobibor en Treblinka, al zijn er wel grote groepen mensen systematisch vermoord, zoals de executie van de Russische krijgsgevangenen (oktober 1941-april 1942) (Distel 1972, blz. 18).

Ook vond vanuit Dachau het systematisch doden plaats van zieke en zwakke gevangenen door middel van "Invalidentransporte". In de zomer van 1941 kreeg de kamparts van Dachau opdracht de zieke en zwakke gevangenen te registreren en in de winter van 1941-1942 verlieten de eerste "Invalidentransporte" Dachau. Men hield de gevangenen voor dat ze naar een ander kamp gingen met lichtere arbeid, in werkelijkheid werden ze met gifgas gedood in kasteel Hartheim bij Linz (Distel 1972, blz. 16).

Het was al in de vooroorlogse jaren gebruik geweest, dat in de Schutzhaft-antrag^{*)} ook werd aangegeven, hoe gevaarlijk de betrokken gevangene was. Men ging (niet bekend is sinds wanneer) drie opklimmende gradaties in de Schutzhaft onderscheiden: I, II en III en op grond daarvan bepaalde Himmler dat voortaan ook drie soorten concentratiekampen onderscheiden zouden worden. Tot stufe I (voor alle Schutzhäftlinge die weinig belast en onvoorwaardelijk voor verbetering vatbaar zijn, bovendien voor bijzondere gevallen en gevallen van Einzelhaft), behoorden Dachau, Sachsenhausen en Auschwitz I.

Stufe I kende ook nog een Stufe Ia (voor alle oude en nog in beperkte mate arbeidsgeschikte Schutzhäftlinge, die nog in de kruidentuin te werk gesteld konden worden): Dachau.

Bij Stufe II (voor zwaar belaste, doch nog voor opvoeding en verbetering geschikte Schutzhäftlinge) waren Buchenwald, Flossenbürg, Neuengamme en Auschwitz II ingedeeld.

Tenslotte was er Stufe III: voor zwaar belaste, speciaal ook eerder gestrafte criminele en asociale, d.w.z. nauwelijks nog op te voeden Schutzhäftlinge. Bij Stufe III hoorde slechts één kamp, Mauthausen (de Jong 1978, VIII, blz. 56).

De feitelijke betekenis van deze Stufe-indeling wordt door de Jong gering geacht, alleen een deportatie naar Mauthausen betekende vrijwel zeker een doodsvonnis.

*) Een voorstel tot inhechtenisneming, zie de Jong 1978, VIII, blz. 35.

Als je het aantal ingeschreven gevangenen met het aantal overleden gevangenen vergelijkt, zoals de Jong (1978, VIII, blz. 113) doet voor de officiële concentratiekampen, was Dachau een wat "milder" kamp in vergelijking met andere kampen.

Hierbij moet aangetekend worden dat het zeer moeilijk is exacte cijfers over het aantal gevangenen en doden te verkrijgen.

Naast de transporten met nieuw aangekomenen was er nl. een uitgebreid transportsysteem van het ene kamp naar het andere, waaronder ook de reeds vermelde "Invalidentransporte". Naarmate de oorlog vorderde had men de gevangenen als arbeidskrachten nodig.

Zieke en zwakke gevangenen werden dan naar een ander kamp gestuurd waar de kampleiding evenmin in ze geïnteresseerd was, zodat het voorkwam dat zieke gevangenen van het ene kamp naar het andere gestuurd werden tot ze ergens onderweg overleden (Distel, 1972, blz. 14).

3. Categoriën

Men werd in Dachau ingedeeld naar de aard van het vergrijp en dit werd duidelijk op de kleding zichtbaar gemaakt.

"Iedere gevangene kreeg zijn boevenpak, het zg. zebrapak, dat het meest geleek op een gestreepte pyama. Op de linkerborst van het jasje en de broek waren aangebracht het gevangenisnummer en daaronder een winkel of driehoek van stof. Elke kleur had betekenis:

Rood = politieke gevangene

rose = homosexueel

zwart = asociaal, arbeidsschuw

geel = jood

groen = beroepsmisdadiger

blauw = Engelandvaarder

paars = Jehova's getuige

(Overduin 1946, blz. 107).

Berben (1968, blz. 16) gebruikt dezelfde indeling, maar maakt een onderscheid tussen hoofdgroepen en minder talrijke groeperingen.

Tot de eersten behoorden:

1. de politieke gevangenen

2. diegenen, die vanwege hun ras gevangen zaten

3. de criminelen

4. de asocialen.

De politieke gevangenen. Dit was de meest talrijke groep, herkenbaar aan de rode driehoek. In 1933 behoorden hiertoe: communisten, sociaal-democraten, maar ook bv. monarchisten^{*)}. Daarna kwamen er mensen die op één of andere manier de wetten en de regels, die door de Nazi's uitgevaardigd waren, hadden overtreden (Berben 1968, blz. 16). Dachau is overigens altijd een politiek kamp geweest, d.w.z. de sleutelposities werden bekleed door politieke gevangenen, en niet door de criminelen. De criminele gevangenen gebruikten vaak een verkregen machtspositie zonder consideratie ten eigen bate (Distel 1972, blz. 3).

Bij het uitbreken van de oorlog kwamen er burgers uit alle bezette gebieden, meestal verzetsmensen, onder de noemer van politieke gevangene in Dachau terecht. Er zaten in de transporten uit de bezette gebieden echter ook gijzelaars en tenslotte ook mensen opgepakt bij een razzia waaronder ook zwarthandelaren (Berben, 1968, blz. 17).

Het vinden van een sluitende indeling is niet eenvoudig. Een clandestiene slachter b.v. kon dit doen uit verzet, (het ging in tegen de voorschriften van de Nazi's) maar ook, om zichzelf te verrijken.

De Jong (1976, VII, blz. 995) maakt onderscheid tussen verzet en illegaliteit waarbij hij aan het begrip verzet een ruimere inhoud geeft dan aan het begrip illegaliteit. Verzet was steeds verzet tegen de bezetter: elke handeling waarmee men trachtte te verhinderen dat deze de doeleinden verwezenlijkte, die hij zich gesteld had. Bv., het bezit van wapens, munitie en explosieven was door de Nazi's verboden. In het achterhouden van die voorwerpen stak een verzetselement, ging men er ook wat mee doen dan ontwikkelde zich uit de verzetshouding het illegaal handelen.

Verzet kon men zuiver individueel bieden, bij illegaal werk werkte men nagenoeg steeds in een vast organisatorisch verband actief met anderen samen (de Jong 1976, VII, blz. 1001).

Behorend tot de politieke gevangenen moeten nog apart vermeld worden de zgn. Nacht und Nebel gevangenen. Voor deze Nacht und Nebel regeling gaf Hitler persoonlijk de instructies (sept. 1941) omdat het verzet en het illegale werk in de bezette landen een steeds grotere omvang aannam.

*) allemaal Duitsers.

"Illegale werkers, moesten in beginsel ter dood veroordeeld worden, maar als het doodsvonnis niet snel uitgesproken en de executie niet snel voltrokken kon worden, dan achte hij het beter dat de bedrivers van illegale daden, tenminste echter de hoofddaders, naar Duitsland gebracht werden waarna hun nabestaanden verder niets meer van hen te horen zouden krijgen; het zou zijn alsof de betrokkenen in Nacht und Nebel verdwenen waren (de Jong 1978, VIII, blz. 43). De meeste van die NN Häftlinge kwamen in Gross Rosen en Natzweiler terecht, vooral in Natzweiler (de Jong 1978, VIII, blz. 45).

Bij de evacuatie van het kamp Natzweiler (sept. 1944) kwam een groot aantal NN Häftlinge (waaronder ± 300 Nederlanders) Dachau binnen.

Diegenen, die vanwege hun ras gevangen zaten:

Tot de "niet ariers" behoorden in de eerste plaats de Joden (Berben 1968, blz. 17 en 18). Op hun kleding was een gele driehoek aangebracht, met daarover heen een andere driehoek om nader aan te geven tot welke categorie hij of zij behoorde. Een gele driehoek in combinatie met een rode driehoek was bv. "politieke jood", een gele en zwarte een "asociale jood" etc. (Berben 1968, bijlage 12).

De eerste joden, die vanaf 1933 in Dachau terecht kwamen, waren politieke tegenstanders van de Nazi's en op grond daarvan gearresteerd. Na de Kristallnacht (9 november 1938) kwamen meer dan 10.000 joden als gevolg van massale jodenvervolgingen in Duitsland Dachau binnen (Distel 1972, blz. 3).

Het grootste deel van deze joden werd weer vrijgelaten, echter hun bezittingen werden door de Nazi's in beslag genomen en velen emigreerden.

De joden, die niet werden vrijgelaten werden naar de vernietigingskampen in het oosten gestuurd. Later haalde men enkele duizenden weer terug ten bate van de industrie. Bij de bevrijding waren er 22.000 in Dachau aanwezig, vooral in de buitenkommando's (Berben, blz. 17 en 18).

Miljoenen joden zijn in de vernietigingskampen of in de vernietigings- en concentratiekampen Auschwitz-Birkenau en Majdanek bij aankomst vergast, maar vele honderdduizenden werden hetzij in bezet Rusland, hetzij in Polen hetzij soms ook in Duitsland in werkkampen opgenomen dan wel in de administratie van het Auschwitz complex ingeschreven waarna zij in Auschwitz I, II of III of in één van de Aussenkommando's van Auschwitz te werk gesteld werden. Dit betrof Joden uit tal van landen, waaronder Nederland, aldus de Jong ('78 VIII, blz. 82,82).

Tijdens de maanden, die aan de ineenstorting van Hitlers Reich voorafgingen, poogden de Nazi's de sporen van hun misdaden uit te wissen door gaskamers en crematoria in de lucht te laten springen en de documenten te verbranden. Dit is in Auschwitz Birkenau maar ten dele gelukt, want vele documenten waren al door de verzetsorganisatie ontvreemd.

Op 17 januari waren in Auschwitz Birkenau met de bijkampen nog 67.012 gevangenen, waaronder 18.672 vrouwen.

De SS'ers hebben ieder, die nog lopen kon op transport gejaagd. Duizenden werden onderweg gedood, duizenden bereikten nog Dachau, Buchenwald en Sachsenhausen (v. Eck, 1979, blz. 203).

Ook Nederlandse joden kwamen via een aantal transporten in de laatste oorlogsmaanden Dachau binnen, bv.: 10-10-'44 uit Auschwitz (74 personen)
28-01-'45 uit Auschwitz (90 personen).

Een andere groep, die vanwege hun ras gevangen zat, waren de zigeuners (bruine driehoek). Vanaf 1937 werden ze al gearresteerd met uitzondering van 2 stammen die volgens Himmler zuiver Indogermaans waren en dus beschermd werden.

Vanaf 1942 arresteerde men alle zigeuners, die niet tot die twee stammen behoorden.

Ze werden bijna allen in Auschwitz vermoord.

Bij de bevrijding waren er geen zigeuners in Dachau meer aanwezig (Berben, P. 1968, blz. 18).

De criminelen.

Er waren 3 soorten "groenen" (d.w.z. met een groene driehoek op hun kleding).

1. De Sicherungsverwahrte, beroepsmisdadigers, die krachtens rechterlijk vonnis na het uitzitten van hun straf tot opsluiting in een gesloten inrichting veroordeeld waren.

Afkorting: PSV (Polizeiliche Sicherungsverwahrung).

2. De Befristete Vorbeugungs Häftlinge (BV).

Dit waren criminelen, die al talrijke vonnissen achter de rug hadden, maar zich weer op vrije voeten bevonden.

Zij werden als het ware preventief in de kampen gestopt.

3. De Kriegswirtschaftshäftlinge (K).

Dit waren gevangenen, die de bepalingen op het gebied van de oorlogseconomie overtreden hadden.

Het overwegende deel van de BV en SV gevangenen bestond uit slechte, voor een deel zeer slechte elementen, des te noodlottiger was het, dat in nagenoeg alle kampen deze groenen tot in een laat stadium bovenaan stonden in de hiërarchie der gevangenen (de Jong 1978, VIII, blz. 82).

Zoals al eerder is vermeld, dit was in Dachau niet het geval. Dachau was een "politiek kamp", d.w.z. de sleutelposities werden ingenomen door politieke gevangenen.

De asocialen.

Bij deze, met een zwarte driehoek aangegeven, moet men denken aan bedelaars, zwervers, marskramers en arbeiders, die hun werk in de steek hadden gelaten. Er waren echter ook mensen bij die het slachtoffer geworden waren van een aanklacht, of een kleine overtreding hadden begaan. Het grootste deel van de asocialen die voor de oorlog in Dachau waren opgesloten, werd na een korte periode weer in vrijheid gesteld.

Bij de bevrijding van het kamp waren er nog ongeveer 1.000 aanwezig (Berben 1968, blz. 19).

Tot slot waren er nog enkele minder talrijke groeperingen.

- Jehova's getuigen:

De religieuze groepering werd in nazi Duitsland vanaf 1933 verboden. Vanaf 1937 werden ze gearresteerd als ze het gezag van de staat niet erkenden en weigerden militaire dienst te vervullen (Berben 1968, blz. 19).

Ze namen in de kampen een aparte plaats in, alleen al omdat ze de enige gevangenen waren die hun eigen vrijlating konden bewerkstelligen. "Zij waren opgepakt omdat ze de autoriteit van de Duitse staat niet hadden willen erkennen. Welnu, als zij schriftelijk verklaarden zich van hun geloofsgemeenschap los te maken en alles wat zij nog van deze zouden merken, onmiddellijk aan de Gestapo door te geven, dan ging de poort van het concentratiekamp voor hen open" (de Jong, 1978, VIII, blz. 524).

- Homosexuelen.

De homoseksuelen werden speciaal in Duitsland nagejaagd. Bij de als zodanig ingedeelden (roze driehoek) bevonden zich echter ook slachtoffers van aanklachten. Leefde een kinderloze vrouw in voortdurend conflict met haar man, dan kon haar mededeling aan de Duitse politie: "Ik weet zeker, dat mijn man er homoseksuele contacten op na houdt", voldoende zijn om hem in een concentratiekamp te doen belanden (de Jong 1978, VIII, blz. 81).

Behandeling.

Er waren drie groepen gevangenen, die het de gehele oorlog door in de kampen bij uitstek het zwaarst hadden: de Kriegswirtschaftshäftlinge, de homoseksuelen en de joden.

De Kriegswirtschaftshäftlinge werden, hoewel zij zich veelal aan weinig belangrijke vergrijpen schuldig gemaakt hadden in de regel in de strafkommando's opgenomen. Slechts heel weinigen van hen zijn in leven gebleven (de Jong 1978, VIII, blz. 523).

Ook de homoseksuelen kwamen in de zwaarste kommando's terecht. Soms werden zij in aparte kommando's geconcentreerd onder leiding van Kapo's die specialisten waren in het afmaken (de Jong 1978, VIII, blz. 527 t/m 532).

Dat ook de joden het bij uitstek zwaar hadden in de kampen behoeft nauwelijks betoog. De SS'ers gaven aan hun antisemitisme de vrije teugel, maar ook onder de overige gevangenen, Duitsers en niet Duitsers, waren er velen, die Joden als een minderwaardig slag mensen beschouwden. Tot de herfst 1942 werden veel Nederlandse Joden naar Mauthausen gebracht, wat gelijk stond aan een op verschrikkelijke manier uitgevoerd doodsvonnis.

Na de herfst 1942 werden ze meestal via Westerbork naar Auschwitz of Sobibor overgebracht (de Jong 1978, VIII, blz. 527 t/m 532).

Bij de politieke gevangenen hadden de NN Häftlinge het extra zwaar (men leze Nacht und Nebel van F. Bakels).

De geestelijken werden in de eerste oorlogsjaren extreem slecht behandeld, daarna kregen zij een bevoorrechte positie (Berben 1968, blz. 142).

Deel II

Uitwerking onderzoeksopzet

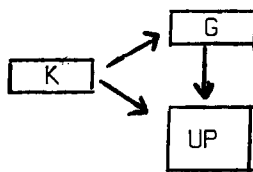
Hoofdstuk 1

Inleiding

Uitgangspunt voor het onderzoek is voortdurend geweest de relatie tussen allereerst kampervaring (K) en de naoorlogse gezondheid (G). De kampervaring wordt hierbij gezien als verklarende variabele en de gezondheid, nader uitgewerkt in sterfte en ziekte, als afhankelijke variabele.

De tweede te onderzoeken relatie is die tussen kampervaring en de uitkeringen/pensioenen (UP). Bovendien vereist ook het verband tussen enerzijds gezondheidstoestand en anderzijds uitkeringen/pensioenen studie. Tussen beide kan men een relatie veronderstellen. Zo is invaliditeit, ziekte en gebreken een voorwaarde voor een uitkering/pensioen. Het lijkt doenlijk te bezien in hoeverre de gezondheid van aanvragers en niet-aanvragers van uitkeringen/pensioenen verschillen.

Schematisch kan de samenhang tussen de onderzoeksaspecten als volgt weergegeven worden:

Een eerste voorwaarde is echter een betrouwbare studie populatie samen te stellen. De problemen die hierbij rezen zullen in het volgende hoofdstuk aan de orde komen. Het geeft zicht op een belangrijke verklaring voor de ondervonden vertraging.

Aan onze kennis over de gezondheid van de bevolking heeft vooral de epidemiologie een belangrijke bijdrage geleverd. Deze wetenschap bestudeert de kenmerken en determinanten van gezondheid, ziekte en sterfte. De epidemiologie staat niet alleen ten dienste van het opsporen van oorzakelijke factoren maar ook van het beleid in de gezondheidszorg voor preventie, bestrijding en behandeling van ziekten. Vooral sterfte vormt vanouds een belangrijke parameter voor de gezondheidstoestand van een bevolking en fungeert tevens als evaluatiemiddel ter beoordeling van het effect van gezondheidspolitiek. In het bijzonder geven de doodsoorzaken zicht op de ziekten waaraan de bevolking lijdt, zeker wanneer nog weinig behandelingsmogelijkheden bestaan. In veel landen echter is de dood tengevolge van infectieziekten sterk teruggedrongen en vervangen door meer chronische ziekten, waarvan de relatie met de dood veel indirecter, complexer is. Hieruit is de behoefte gegroeid aan (aanvullende) gegevens over ziekte en gezondheid van de bevolking. Van de gehele Nederlandse bevolking beschikt men nog

niet over data op het gebied van de gezondheidstoestand en veranderingen daarin. In 1977 is door het CBS een proef gestart met een gezondheidsenquête naar het voorbeeld van de Amerikaanse Health surveys.

Eenzelfde ontwikkeling van verzameling van sterftegegevens en daarna ziektegegevens en gebruik van uitkeringen/pensioenen stond ook de onderzoekers voor ogen. De tijdrovende fase van samenstelling van de onderzoekspopulatie dwong echter tot een meer parallel laten verlopen van deze onderzoeksrichtingen teneinde de tijdslimiet, waarbinnen conclusies getrokken kunnen worden verantwoord te houden. Het verzamelen van sterftecijfers en doodsoorzaken is betrekkelijk eenvoudig. Beschrijving en analyse van de gezondheid van ex-gevangenen over de periode 1945-1980 is daarentegen uitermate gecompliceerd. Niet in het minst, omdat vergelijkingsgegevens ontbreken. Tenslotte blijkt steeds meer dat met gegevens over gezondheid niet volstaan kan worden. Voor het beleid zijn ook de factoren die het gebruik van voorzieningen bepalen van groot belang. Dit onderzoek beperkt zich tot het gebruik van sociale voorzieningen, in het bijzonder de W.u.v. en de W.b.p. Bezien zal worden in hoeverre de aanvraag en de toewijzing van een uitkering of pensioen verband houdt met de kampervaring en de gezondheid. Met dit aspect sluit deel II af.

Het is echter mogelijk dat de studiepopulatie zich niet alleen onderscheidt van de Nederlandse bevolking door de kampervaring, doch ook op grond van andere algemene kenmerken van invloed op sterfte, ziekte en gebruik van voorzieningen. Ook in het CBS-onderzoek wordt hiernaar verwezen bij de conclusie dat de sterfte beduidend lager is geweest. Men maakt hierbij nl. "het voorbehoud dat de steekproefpopulatie representatief is voor de totale populatie van Nederlanders, die medio 1945 in leven waren...." (CBS 1976, blz. 11). Nu is de sterfte onder de totale populatie niet gelijk verdeeld over de gehele bevolking. Er bestaan verschillen bijv. tussen stad en platteland. Het CBS refereert hieraan door op het feit te wijzen "dat het onverwachte fenomeen "onderstefte" ook voor de Noorse ex-concentratiekampgevangenen geldt, wanneer voor de periode 1951-1966 de sterfteverwachting gebaseerd is op de cijfers van de Oslo-populatie" (CBS 1976, blz. 18). Een andere invloed zou gelegen kunnen zijn in opleiding, inkomen en beroep, die op hun beurt weer verwijzen naar de concrete levensomstandigheden. Voor de verklaring van het verschil in sterfte vraagt ook het CBS zich af "Of de wijze van leven van de overlevenden.....invloed zou kunnen hebben op de sterfte" (blz. 19). Men ziet hiervoor twee mogelijkheden "hetzij omdat zij zich door hun levensbeschouwing* minder laten meeslepen in de 'welvaart', hetzij door ziekte of vereenzaming....." Deze hypothese van de levensbeschouwing wordt gesteund door de bevindingen over de doodsoorzaken. Nieuwvormingen, hart- en vaatziekten en de

*) niet in godsdienstige zin bedoeld

chronische a-specifieke respiratoire aandoeningen doen zich minder voor in de steekproef. Verschillende onderzoekers leggen verband tussen de toename van deze drie categorieën ziekten en de wijze van leven in de zogenaamde welvaartstaat. Op grond van deze overwegingen zijn de volgende vragen gerechtvaardigd:

- wie kwamen in het concentratiekamp Dachau?
- wie overleefden?
- onder welke levensomstandigheden leefden zij na de bevrijding?

De eerste vraag kan niet beantwoord worden op grond van bestaand wetenschappelijk onderzoek. Wel zijn enkele algemene uitspraken bekend over wie in het verzet ging en wie vervolgd werd. Zo is het verzet beschreven als een volksverzet "d.w.z. hoezeer het spontaan en vrijwillig in alle lagen van de bevolking voorkwam... Dit houdt in, dat deze groep een volstrekt niet-geselecteerde, niet-vooraf-gekeurde, niet voorbereide en niet getrainde groep was" (Hugenholtz 1970, blz. 198). Tegelijk zegt deze schrijver dat het "een zeer merkwaardige groep" is, de "meest heterogene verzameling van mensen", "alleen een groep, omdat het mensen betreft, die ieder op eigen wijze dezelfde taak dienden en daarom een gelijk lot ten deel kon vallen" (blz. 197). Een meer getalsmatige onderbouwing van deze gedachte, dat het verzet een dwarsdoorsnede vormde van de Nederlandse bevolking, wordt gegeven door Lamers (1958) en met voorzichtigheid geciteerd door de Jong (1976, blz. 1012 t/m 1015). Dit onderzoek heeft nl. uitsluitend betrekking op 6.600 illegale werkers waaraan een verzetspensioen is toegekend. Er worden verschillen geconstateerd naar geografische spreiding (zowel naar provincie als voor de vier grootste steden), godsdienst, politieke binding en beroep.

Beschrijving van de populatie voor de volgende algemene kenmerken is derhalve gewenst:

- leeftijd
- geslacht
- geboorteplaats
- levensbeschouwing
- beroep/opleiding
- burgerlijke staat.

De politieke binding is als kenmerk wellicht te achterhalen via de later nog te bespreken redenen van arrestatie.

Voor een random steekproef uit de in maart 1980 bekende populatie bevrijdenen is onderzocht of deze kenmerken voor de oorlogsperiode uit de ons beschikbare bronnen te achterhalen zijn.

De geraadpleegde bronnen en de uitkomsten staan vermeld in bijlage (1). De resultaten zijn bemoedigend. De aanwezigheidspercentages van de onderzochte kenmerken zijn 63% of meer, meestal meer. Door meer bronnen in het onderzoek te betrekken, zullen deze percentages zeker nog stijgen.

Een korte bespreking van enkele van de onderzochte algemene kenmerken volgt hier:

- leeftijd

Bij de mannen zijn de geboortejaren 1905 - 1913 hoog vertegenwoordigd (21 van de 46). Bij de vrouwen is bij het onderzochte kleine aantal geen piek zichtbaar. Bij alle mannen kon het geboortjaar gevonden worden. Bij de vrouwen was het éénmaal niet te achterhalen.

- levensbeschouwing

Het enige opvallende bij deze variabele is het hoge percentage joden bij de mannen (19%).

- beroep

Met behulp van de beroepenklapper van het Instituut voor Toegepaste Sociologie te Nijmegen (1975) is een indeling gemaakt naar het niveau van de vereiste opleiding voor het betreffende beroep en naar de arbeidssector.

Bij het opleidingsniveau valt een concentratie in de lagere en de hogere niveau's te zien, het middenkader ontbreekt.

Bij de arbeidssector valt het hoge percentage in de industriële en ambachtelijke beroepen bij de mannen op.

- burgerlijke staat

Bij de uitkomsten valt op dat het grootste gedeelte van de mannen gehuwd is (75%), het grootste deel van de vrouwen ongehuwd (70%).

Hoofdstuk 2

Samenstelling onderzoekspopulatie

De onderzoekers waren gewapend met de kennis, dat na de bevrijding van het hoofdkamp Dachau en zijn buitenkommando's lijsten opgesteld waren van ex-kampgevangenen per nationaliteit. Dit leek een uitstekende toegang tot de onderzoekspopulatie. De start was gunstig met twee hoofdlijsten: voor het hoofdkamp Dachau zelf, gedateerd 30 april 1945 met 494 namen en van Allach, een buitenkommando, een lijst van mei 1945 met 217 namen. Gezamenlijk benaderden deze lijsten het in de literatuur vermelde aantal Nederlanders, dat in Dachau verbleef op 26 april nl. 836 (Berben 1968, blz. 213). Als werkdefinitie voor de populatie werd gekozen: alle Nederlanders bevrijd in Dachau^{*)}. Met deze definitie als richtsnoer brachten de werkers van het Rode Kruis geleidelijk steeds meer namen via diverse lijsten boven water, zodat de schatting van het aantal overlevenden van Dachau bij een telling in februari 1980 minstens 1130 bedroeg. Zeker nog geen definitief getal, daar men voortdurend nog nieuwe groepjes ontdekte.

Tegen de achtergrond van de eerder geuite twijfels over de representativiteit van de CBS-steekproef leek het niet verantwoordelijk op de bevrijdingslijsten blind te varen en eenzelfde risico te lopen.

Een andere bron voor de opbouw van de studiepopulatie bleek uit overleg met het Informatiebureau. Toen nl. twijfels over de toereikendheid van bevrijdingslijsten geventileerd werden, kwamen de onderzoekers op het spoor van een inschrijvingsregister. Dit zgn. Zugangsbuch werd indertijd bijgehouden door de Schreibstube onder toezicht van de SS. Dit boek vermeldt ondermeer het Dachau nr., nationaliteit, datum van binnenkomst, geb.datum en -plaats en tevens de eventuele overlijdensdatum in Dachau. Het aantal Nederlanders, dat aldus in Dachau is ingeschreven geweest bedraagt ruim 2.000. Aftrek van de overledenen onder voorbehoud, dat de registratie van overlijden compleet is geweest, zou de gezochte populatie opleveren. Het aantal vermelde in Dachau overledenen bedroeg ongeveer 600. De conclusie was dat maximaal 1.400 Nederlanders het kamp Dachau overleefd hebben. De onderzoekers wijzigden de werkdefinitie in:

*) d.w.z. inclusief alle buitenkommando's, die tijdens de bevrijding onder het hoofdkamp Dachau ressorteerden.

Nederlanders, ingeschreven geweest in Dachau, in leven na de bevrijding. Het door de onderzoekers gebrachte werkbezoek aan het documentatiecentrum van Dachau, gaf zicht op het gemaakte voorbehoud t.a.v. de registratie van overlijden in het kamp.

Het werkelijke aantal is hoger i.v.m. de falende registratie begin 1945. Bovendien vonden regelmatig transporten plaats uit Dachau naar andere kampen, waar Nederlanders gestorven kunnen zijn. Dit geldt in het bijzonder voor de reeds in deel I, hoofdstuk 4 vermelde "Invalidentransporte" waaronder zich tientallen Nederlanders bevonden.

Tenslotte kunnen de dodenmarsen vlak voor de bevrijding niet onvermeld blijven. Hieronder bevonden zich vermoedelijk ook Nederlanders die niet geregistreerd werden.

Deze tweede ingang impliceert, dat ook statenlozen zijn opgenomen. Zij verbleven tijdens de oorlog in Nederland en werden van daaruit getransporteerd^{*)}.

Zelfs moet rekening worden gehouden met incidentele vrijlatingen waaronder enkele Nederlanders, en ontvluchtingen.

De juiste grootte van de studiepopulatie zal blijken uit de individuele gegevens berustend bij het Informatiebureau van het Rode Kruis.

Alle 2.000 ingeschrevenen zijn geïdentificeerd en op kaart gebracht met vermelding van de basisgegevens.

De eigenlijke populatie bedraagt maximaal 1.400.

De gevangenen, die enige tijd in Dachau verbleven, doch overleden voor de bevrijding (minimaal 600) zijn echter niet zonder belang. Een vergelijking van de groep overledenen met de overlevenden zou inzicht kunnen geven in de vraag of deze laatsten een selectie vormden van de totaalgroep, die het kamp inging.

Voor al deze aspecten staat inzicht in de kampervaring centraal, zoals in het volgende hoofdstuk nader toegelicht wordt.

*) Opname in de populatie is gerechtvaardigd omdat zij immers wel in aanmerking kunnen komen voor de Nederlandse uitkeringen en pensioenen.

Hoofdstuk 3

Kampervaring

De verklarende variabele kamp is op zich een complex van ervaringen, waarbij ieder individu z'n eigen geschiedenis heeft en deze weer op zijn manier verwerkt heeft.

Vanaf het moment van arrestatie (naast de schrik begon ook daar de mishandeling vaak al) tot aan het moment van bevrijding stonden de gevangenen bloot aan een groot aantal - het leven en de gezondheid bedreigende - factoren.

De zware arbeid, ondervoeding, infectieziekten, de mishandelingen en de angst vormden een bedreiging voor een ieder.

In de literatuur wordt een scala van overlevingsfactoren genoemd, waarin regelmatig geluk en toeval een rol spelen. Men kan zich bij lezing van individuele levensgeschiedenissen niet aan de indruk onttrekken dat sommigen meer geluk hadden dan anderen. Het overlevingsgedrag is dan ook wel beschreven vanuit het concept van "coping-strategieën". Voorbeelden van deze vormen van aanpassing zijn: de wil tot leven; overleven voor een doel (bijv. getuigen); groepsbinding (Dimsdale 1974). Dit is een belangwekkend concept, niet in het minst omdat deze strategieën zich ook na de bevrijding blijven manifesteren onder omstandigheden, waarbinnen dergelijke strategieën weleens minder functioneel kunnen zijn. Het vereist echter gedetailleerde interviews, een tijdrovende methodiek, die in dit oriënterend onderzoek niet past. Zoals gezegd ieder individu heeft z'n eigen geschiedenis.

De behandeling in Dachau werd echter ook sterk beïnvloed door de redenen van arrestatie, periode van aankomst in Dachau, factoren, die ook weer de aard van de arbeid beïnvloedden (wie kwam in welk commando terecht).

Is het nu mogelijk een maat te vinden om de ernst van de doorgemaakte ellende te meten?

In zijn proefschrift werkt Bastiaans met een stressscore.

Elk individu wordt ingedeeld in een schaal van 1 tot 7.

bv.: - tweemaal arrestatie, mishandeld, vier jaren concentratiekamp, ernstige ondervoeding, infectie, stressscore 7;

- voortdurende spanning en angst, benauwende onderduiksituatie, stressscore 2.

De onderzoekers hopen voor de Dachau populatie een vergelijkbare maat te kunnen vinden, waarvoor nader overleg met de medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het Informatiebureau van het Rode Kruis zeker noodzakelijk is.

In ieder geval zal gelet worden op de volgende variabelen:

1. duur van de gevangenschap (vanaf het moment van arrestatie tot het moment van bevrijding);
2. welke andere kampen heeft betrokkene meegemaakt;
3. hoe vaak is betrokkene op transport gesteld;
4. reden van arrestatie; tot welke categorie behoorde de betrokkene;
5. de oorlogsperiode: in welke fase bevond betrokkene zich in Dachau.

Ook deze variabelen zijn op hun aanwezigheid in het archief van het informatiebureau van het Rode Kruis onderzocht (zie deel II, blz. 4 en bijlage 1).

Toelichting op de variabelen:

1. Duur van de gevangenschap

Een langere gevangenschapsduur correleert met een hogere sterfte na de oorlog. (CBS 1976, blz. 28).

Voor de sterfte in het kamp zelf lijkt een omgekeerde relatie te bestaan.

"Algemeen is waargenomen, dat de kansen van de Häftling om in leven te blijven groter werden, naarmate hij langer in het kamp was".

Gezien de hoge mortaliteit die in de concentratiekampen heerste, wekt deze waarneming misschien enige verbazing.

Deze verdwijnt echter, wanneer wij weten, dat het zeer hoge sterftepercentage vooral veroorzaakt werd door het grote aantal nieuwelingen, dat de eerste maanden in het KZ niet overleefde" (Cohen 1952, blz. 123).

Het zou echter onjuist zijn zich te beperken tot de verblijfsduur in Dachau.

Vele gevangenen kwamen van of gingen naar andere kampen.

Ook moet de gevangenschapsduur gerekend worden vanaf het moment van arrestatie (daar kon de eerste mishandeling al plaats vinden) tot aan het moment van bevrijding.

2. Dachau en andere kampen

Onder verwijzing naar het gelijknamige gedeelte van hoofdstuk 4, deel I over de relatie tussen Dachau en de andere kampen is het van belang te constateren dat er aanzienlijke verschillen waren tussen de verschillende concentratiekampen.

Deze verschillen betreffen zowel het regiem als de behandeling en de aard van de arbeid.

De verschillen zijn voor het onderzoek van belang, omdat de verschillende subpopulaties van Dachau ook een verschillende kampervaring vóór Dachau hadden^{*)}.

Zo hebben de joden, die uit Auschwitz, Dachau binnenkwamen een andere kampervaring vóór Dachau dan de Nacht und Nebel gevangenen afkomstig uit Natzweiler (zie ook het gedeelte transporten).

Bij vergelijking van dergelijke subpopulaties wat betreft ziekte en sterfte ná de oorlog kan men niet voorbijgaan aan de verschillende geaardheid van de kampervaring vóór Dachau.

In overleg met medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het Informatiebureau van het Rode Kruis zal getracht worden een maat te vinden om de genoemde verschillen te meten.

3. Transporten

Om inzicht te krijgen in het aantal Nederlanders, dat in Dachau is aangekomen en hoe en wanneer ze in Dachau binnenkwamen, is uit het "Zugangsbuch" van Dachau^{**)} het aantal Nederlanders genoteerd plus de datum van binnenkomst, en de plaats van waaruit ze naar Dachau vervoerd werden.

Er was een uitgebreid transportsysteem van het ene kamp naar het andere en de meeste Nederlanders kwamen dan ook via andere kampen in Dachau aan.

*) Ook is een aantal gevangenen na een verblijfsduur in Dachau weer op transport gesteld naar andere kampen, waarvan een gedeelte later weer in Dachau terugkwam.

***) "Zugangsbuch" van Dachau, hierin werden binnenkomende transporten, nieuwe gevangenen geregistreerd.
Genoteerd staan:
Dachaunummer, datum van binnenkomst, naam, geboortedatum/plaats en de plaats van waaruit ze naar Dachau vervoerd werden. Bij de Joden staat nog vermeld: J (Jude), bij de Nacht und Nebel gevangenen staat: NN.

De algehele informatie met aantallen en data van binnenkomst is te vinden in bijlage 2, onder: "Overzicht van het aantal Nederlanders binnengekomen is het concentratiekamp Dachau". Hieraan zijn de volgende gegevens ontleend:

De eerste Nederlander komt op 17/01/1941 in Dachau aan.

Tot de zomer 1942 komen er kleine aantallen uit een groot aantal verschillende kampen in Dachau aan, bv. 14 mei 1942, 1 persoon afkomstig uit Sachsenhausen, 17 juni 1942, 8 personen uit Neuengamme, 22 juli, 10 personen uit Ravensbruck, etc.

Op 1 augustus 1942 komen er 74 mensen uit Neuengamme in Dachau aan.

Dan volgt weer een jaar, waarin de Nederlanders in kleine aantallen overal vandaan komen, uit Sachsenhausen, Buchenwald, Stutthof, München, Natzweiler, etc.

Vanaf mei 1944 komen grote aantallen Nederlanders tegelijkertijd Dachau binnen:

650 uit 's Hertogenbosch (Vught)	(26-05-1944)
41 uit KL Warschau	(06-08-1944)
352 uit KL Natzweiler	(sept. 1944)
74 uit Auschwitz	(10-10-1944)
195 uit Ravensbruck (Q)	(13-10-1944)
31 uit Sachsenhausen	(17-11-1944)
90 uit Auschwitz	(28-01-1945)

Naast de transporten met nieuw aangekomenen was er een uitgebreid transportsysteem van het ene kamp naar het andere.

Naarmate de oorlog vorderde had men de gevangenen als arbeidskrachten nodig. Zieken en zwakke gevangenen werden dan naar een ander kamp gestuurd waar de kampleiding evenmin inze geïnteresseerd was, zodat het voorkwam dat zieke gevangenen van het ene kamp naar het andere gestuurd werden tot ze ergens onderweg overleden (Distel 1972, blz. 14).

Voor dit onderzoek is het van belang te wijzen op het feit, dat er een aantal grote transporten met Nederlandse gevangenen op dezelfde datum Dachau binnenkwamen.

Het is redelijk te veronderstellen dat de personen uit deze transporten meer overeenkomsten in kampervaring vertonen, dan alleen dezelfde datum van aankomst in Dachau.

Zo is bekend, dat het transport uit Vught (650 personen) geheel uit politieke gevangenen bestond. Ook is bekend, dat de 195 vrouwen die op

13-10-1944 uit Ravensbruck in Dachau aankwamen, allen in dezelfde fabriek gewerkt hebben, de Agfa(camera)fabriek in München.

4. Categorieën

Zoals gezegd in het informatieve gedeelte over Dachau, bij de talrijke categorieën gevangenen waren er 4 hoofdgroepen (Berben 1968, blz. 16).

1. de politieke gevangenen;
2. diegenen, die vanwege hun ras gevangen zaten;
3. criminelen;
4. asocialen.

De meeste Nederlanders, die in Dachau gevangen hebben gezeten behoorden tot de politieke gevangenen.

Het grote transport vanuit Vught naar Dachau (650 personen) bestond uitsluitend uit politieke gevangenen, ook de Nacht und Nebel gevangenen, die vanuit Natzweiler Dachau binnengevoerd werden, werden ingedeeld bij de politieke gevangenen.

Binnen de groep Nederlanders die in Dachau gevangen hebben gezeten namen de joden een aparte plaats in.

Zij werden meestal slechter behandeld (zie deel I, hfst. 4).

Ze kwamen voor het grootste deel pas eind 1944 en begin 1945 in Dachau aan (in fase 3 : de Jong 1978, VIII, blz. 73) o.a. met twee transporten afkomstig uit Auschwitz:

10-10-1944 ^{*)}	-	74 personen
28-01-1945	-	90 personen.

De meeste politieke gevangenen kwamen eerder in Dachau aan (zie deel I, hfst. 4) en hebben dus langere tijd in Dachau gevangen gezeten.

Bovendien zijn de politieke gevangenen meestal niet afkomstig uit de oostelijk gelegen kampen. Hun kampervaring is dus zowel vóór Dachau als in Dachau duidelijk verschillend van die van de joodse gevangenen.

Wat de criminelen en asocialen betreft, de Nederlanders, die tot deze categorieën behoorden, vormen duidelijk veel kleinere aantallen dan de politieke en de joodse gevangenen, zodat de Nederlanders, die in Dachau gevangen hebben gezeten, grofweg verdeeld kunnen worden in twee grote

*) De genoemde data zijn de data van aankomst in Dachau.

groepen, politieke gevangenen en joodse gevangenen, en een restgroep met wat minder frequent voorkomende redenen van arrestatie.

5. De oorlogsperiode

Zoals gezegd in hoofdstuk 4 van deel I, onderscheidt de Jong 3 fasen voor de algemene ontwikkeling van de concentratiekampen in de periode 1939-1945.

fase 1 : september 1939-januari 1943;

fase 2 : begin 1943 tot eind 1944;

fase 3 : eind 1944 tot april/mei 1945.

Hoewel de bronnen niet eenduidig zijn, wat betreft de invloed van de verandering van voorschriften en regiem in Dachau op de levenssituatie van de gevangenen (overgang fase 1 naar fase 2), kan toch wel gezegd worden dat in ieder geval voor een aantal gevangenen (waaronder de geestelijken) fase 2 een wat mildere periode was.

Fase 3 was voor de meeste gevangenen waarschijnlijk een ellendige periode. De levenssituatie van het kamp werd slechter, het kamp raakte overvol doordat evacuatie transporten uit andere kampen in Dachau terecht kwamen. Vanaf december 1944 brak er een typhusepidemie uit; ten gevolge van deze epidemie en ten gevolge van allerlei andere ziekten, o.a. tuberculose, die nauw samenhangen met uitputting en langdurige ondervoeding zijn in de laatste 4 maanden voor de bevrijding meer dan 13.000 gevangenen overleden (Distel, B., 1972, blz. 9).

In het gedeelte samenstelling onderzoekspopulatie wordt melding gemaakt van ± 2.000 Nederlanders ingeschreven in het Zugangsbuch van Dachau. Maar een klein deel van deze Nederlanders kwam Dachau binnen in fase 1 : 239, het grootste deel in fase 2 : 1602, en weer een klein deel in fase 3 : 165.

Het grootste deel van de Nederlanders die in Dachau bevrijd zijn heeft dus zowel fase 2 als fase 3 in Dachau meegemaakt, een klein deel alle drie de fasen, een ander klein deel alleen fase 3 (waaronder veel joden, zie het gedeelte: categorieën).

Via omrekeningsfactoren zal getracht worden de fasering bij het beoordelen van de kampervaring te betrekken.

Op de totale verblijfsduur in Dachau weegt dan een maand in fase 1 en 3 zwaarder dan een maand in fase 2.

Hoofdstuk 4

Gezondheid

1. Sterfte-onderzoek

Allereerst zal een scheidingslijn getrokken moeten worden tussen de sterfte in het kamp en na de bevrijding. Dit onderscheid is in zekere zin arbitrair. Vooral in de eerste dagen en weken na de bevrijding stierven nog betrekkelijk vele gevangenen aan de onmiddellijke gevolgen van hun gevangenschap. Het is wellicht om deze reden, dat in het CBS onderzoek de sterfte onderzocht is van gevangenen die op 1-6-1945 in leven waren, terwijl de bevrijding van het hoofdkamp Dachau plaatsvond op 29-4-1945. De onderzoekers onderschrijven deze keuze maar zullen zeker ook de sterfte in de tussenliggende periode beschrijven.

Uit de literatuur is veel bekend over factoren van invloed op sterfte in het kamp. Zelden wordt deze in verband gebracht met de sterfte na de oorlog. Er leek ook geen noodzaak voor te bestaan. Immers alle studies over geheel Europa naar de mortaliteit "indicate a high mortality rate among ex-prisoners from concentration camps" (Eitinger 1973, blz. 24). De afwijkende bevindingen van het CBS dwingen echter tot de vraag: "welke waren de oorzaken dat een gevangene het verblijf in een concentratiekamp overleefde en bestaat er een verband tussen de "structuur" van de overlevenden en hun latere sterfte" (CBS 1976, blz. 18).

Het ligt voor de hand in Darwinistische termen te gaan denken over "survival of the fittest". Zo "zijn degenen, die een lang verblijf in concentratiekampen overleven waarschijnlijk de fysiek sterken van wie de sterftekans a priori lager was dan van de gemiddelde Nederlander" (CBS 1976, blz. 21).

Deze uitkomst geeft in ieder geval aanleiding het bestaande beeld te nuanceren. Gaat de veel in Frankrijk gehanteerde vuistregel wel op, dat 1 jaar concentratiekamp staat voor 3 jaar gewoon leven? Of nog sterker: "Si les années de guerre comptent double les années des camps comptent quadruple" (Richet 1954).

Ondersterfte impliceert overigens niet, dat de gezondheidstoestand gunstig is. Het CBS oppert juist als verklaring, dat mogelijk de door vrijwel alle onderzoekers aanvaarde "grotere morbiditeit" onder ex-concentratiekampgevangenen "hen vroeger of later buiten de negatieve invloeden van de welvaartsstaat stelden" (CBS 1976, blz. 18).

Ook een Jugo-Slavisch prospectief epidemiologisch onderzoek houdt zich met de verhouding tussen sterfte en ziekte bezig (Kozarevic 1976). Tweederde van de oorlogsveteranen overleven een myocardinfarct tegenover éénderde van de contrôlegroep. Als verklaring brengt men naar voren selectie in de voorafgaande periode, een speciale vitaliteit. Men acht het mogelijk dat onder veteranen bepaalde risicofactoren anders gerepresentateerd waren, welke in de oorlogsperiode als het ware weggevangen zijn. De studie eindigt met deze "thoughts on lower fatality of coronary disease, which we shall never be able to explain".

De doden zullen inderdaad verklaringen van dergelijke verschijnselen niet meer prijsgeven. Wellicht is wel een tip van de sluier op te lichten. Een beschrijving van de eerder genoemde algemene kenmerken in relatie tot de kampervaring behoort tot de mogelijkheden. Vergelijking van deze kenmerken met die van overlevenden zal een beter inzicht geven in achtergronden van de na-oorlogse mortaliteit^{*)}.

Boven beschreven sterfte-onderzoek voor de kamperiode vormt echter niet het wezenlijke onderzoeksdeel naar sterfte.

Allereerst zal de sterfte na de bevrijding beschreven worden in absolute aantallen, verdeeld naar geslacht en leeftijd, algemene kenmerken en in de tijd t/m 1980. Vervolgens mag een beschrijving van de sterfte verwacht worden in relatie tot de belangrijkste elementen uit de kampervaring, mogelijk uitgedrukt in een score. Diverse subpopulaties kunnen onderling vergeleken worden zoals de omvangrijkere transporten uit Vught, Natzweiler, Ravensbruck en Auschwitz. Bezien zal worden in hoeverre na standaardisatie voor bv. leeftijd en gevangenschapsduur voldoende grote groepen gevormd kunnen worden voor statistische bewerking. De sterfte van de onderzoekspopulatie in de periode 1-6-1945 zal vergeleken worden met de CBS steekproef en met de ex-Dachauers in die steekproef. Dit laatste om nader vast te stellen of de CBS steekproef afwijkt in de richting zoals eerder verondersteld is.

Een volgende stap vol methodologische problemen vormt het vinden van een

*) Het zou onjuist zijn in deze vergelijking ook de doodsoorzaak te betrekken. Hoewel deze in het algemeen angstvallig nauwkeurig zijn geadmistrateerd zijn de vermelde oorzaken volstrekt onbetrouwbaar. De gebruikelijke formuleringen voor de "officiële" doodsoorzaak waren: allgemeine Körperschwäche, Herz- und Kreislauf Versagen en Lungenentzündung.

geschikte contrôlegroep van niet-concentratiekampgevangenen. Zoals reeds eerder aangegeven zal de beschrijving in algemene kenmerken van de onderzoekspopulatie pas kunnen uitmaken of de ex-gevangenen vergelijkbaar zijn met de Nederlandse populatie. Als de veronderstelling juist blijkt dat dit niet het geval is dan zal op andere wijze getracht worden een contrôlegroep samen te stellen. In ieder geval is standaardisering voor leeftijd en geslacht mogelijk. Er bestaan wel indicaties voor sterfte- en doodsoorzakenpatronen onder de Nederlandse bevolking voor beroep/opleiding. Extreme afwijkingen zullen aldus zichtbaar worden.

De volgende instanties hebben hun medewerking voor het mortaliteitsonderzoek reeds toegezegd

- Het Centraal Bureau voor Genealogie
- De Rijks inspectie voor de Bevolkingsregisters
- Het Staatstoezicht op de Volksgezondheid
- Het Centraal Bureau voor de Statistiek.

2. Ziekte-onderzoek

De omvangrijke literatuur over de morbiditeit van de ex-concentrationaires doet tamelijk stellige uitspraken over late gevolgen zich uitend in chronische somatische en psychische aandoeningen.

De waarde van dit materiaal is echter betrekkelijk door gebrek aan contrôlegroepen, de eenzijdige samenstelling van de onderzoekspopulaties, de eenzijdige psychische of somatische uitgangspunten en de beperkte gegevens over de gezondheid.

Bij de opzet van deze studie worstelen de onderzoekers met vergelijkbare problemen.

Evenals bij de mortaliteit zal de mogelijkheid 'n geschikte contrôlegroep van niet-ex-gevangenen te vinden, pas blijken na beschrijving van de algemene kenmerken. Wel zullen opnieuw diverse subpopulaties in de onderzoekspopulatie onderling vergeleken kunnen worden.

Het onderzoek zal zich uitstrekken over psychische en lichamelijke aandoeningen. Problematisch is echter hoe aan gegevens te komen. Het materiaal van de uitkeringsinstanties is beperkt tot uitsluitend aanvragers en bovendien gekleurd door de verzekerings geneeskundige oriëntatie.

Secundaire gegevens van huisartsen, specialisten of ziekenhuizen zijn niet achterhaalbaar. Gegevens rechtstreeks van hen inwinnen is eveneens bezwaarlijk. Er zijn voldoende aanwijzingen dat de arts-patiënt relatie voor concentratiekampgevangenen speciaal is. Zo bv. voelt men zich onbegrepen door de medicus en bovendien zou er sprake zijn van dissimulatie.

Op geleide van deze beperkingen gaat de voorkeur uit naar een health survey d.m.v. een schriftelijke enquête van alle nog levende voormalige Dachau-gevangenen zelf.

De enquêtevragen zullen allereerst betrekking hebben op de normale medische anamnese in hoofdlijnen. Daarnaast zullen meer gerichte vragen gesteld worden over belangrijke ziekten die in het kamp frequent voorkwamen als t.b.c., dysenterie, typhus, waarbij in het bijzonder naar late gevolgen gekeken zal worden. Ook zal speciaal aandacht geschonken worden aan psychosomatische en psychische aandoeningen zoals deze vooral in de fasen van het K2 syndroom bekend zijn uit de klinische praktijk.

Tenslotte lijkt een oriëntatie op de volgende aspecten van belang:

- de frequentie en duur van ziekten
- de ernst van de aandoeningen zich uitend ondermeer in werkverzuim en arbeidsongeschiktheid
- het gebruik van gezondheidszorgvoorzieningen naar aard; frequentie en aandoeningen
- het gebruik van geneesmiddelen
- het gebruik van sociale voorzieningen

Bovendien zullen gegevens verzameld worden over algemene kenmerken, zij het uitgebreider dan op basis van de ons bekende secundaire gegevens en geldig voor de actuele situatie.

Het doel is na te gaan of op deze wijze groepen vastgesteld kunnen worden die bijzondere zorg behoeven.

Voor de administratieve ondersteuning (bv. het achterhalen van adressen) en een goede introductie en aanbeveling van het onderzoek zal van de volgende instanties medewerking gevraagd worden

- De Buitengewone Pensioen Raad
- De Uitkerings Raad
- De Stichting 1940-1945
- De Stichting Joods Maatschappelijk werk
- De Stichting Dachau-Allach Groep.

Hoofdstuk 5

Uitkeringen/pensioenen

Het uitgangspunt voor de Wet Uitkeringen Vervolgingsslachtoffers 1940-1945 (W.U.V.) en de Wet Buitengewoon Pensioen (B.P.) wordt gevormd door de bijzondere solidariteitsplicht van het Nederlandse volk jegens vervolgd en respectievelijk verzetsdeelnemers.

Recht op een uitkering heeft de vervolgte, die wegens ziekten of gebreken, welke door of in verband met de vervolging zijn ontstaan of verergerd, buiten staat is door arbeid een inkomen te verwerven(W.u.v. art. 7 lid 1a).

Recht op een buitengewoon pensioen heeft de verzetsdeelnemer in geval van:

- a. verwonding of verminking, in verband met het verzet bekomen;
- b. ziekten of gebreken, welke geheel of gedeeltelijk het gevolg zijn van verrichtingen of vermoedenissen aan dit verzet verbonden, of van de behandeling ondervonden tijdens gevangenschap ter zake van het verzet, of van bijzondere omstandigheden of toestanden, welke zich bij het verzet hebben voorgedaan, dan wel welke tot uiting zijn gekomen of verergerd onder overwegende invloed van die verrichtingen, vermoedenissen, behandeling, bijzondere omstandigheden of toestanden;
een en ander onder voorbehoud, dat de toestand van de belanghebbende tengevolge van deze verwonding, verminking, ziekten of gebreken blijken een invaliditeit te veroorzaken van ten minste 10 procent (W.b.p., art. 4, lid 1).

Toepassing van deze wetten stelt de geneeskundige adviseurs betrokken bij de uitvoering van de wetten voor problemen. Vooral het oorzakelijk verband tussen oorlogservaring en ziekten en gebreken dan wel invaliditeit vormt een telkens terugkerend vraagstuk.

De omkering van de bewijslast hoewel uit oogpunt van de getroffen een waardige bepaling, verlicht de taak van de adviseurs niet. De wettelijke formulering legt een zware last op de schouders van de oordelend arts.

De wettelijke formuleringen zijn als volgt:

"Indien de ziekten of gebreken, bedoeld in het eerste lid, niet duidelijk door andere oorzaken dan de vervolging zijn ontstaan of verergerd, worden deze geacht hun oorzaken in de vervolging, dan wel in omstandigheden verband hou-

dende met de vervolging te hebben, mits dit vooronderstelde verband niet strijdig is met algemeen aanvaarde medische inzichten en ervaringen". (W.u.v., art 7, lid 2).

"Bij toepassing van het derde lid^{x)} wordt rekening gehouden met de inzichten en ervaringen van de medische wetenschap met betrekking tot de relatie tussen het verzet en de geestelijke en lichamelijke gezondheidstoestand". (W.b.p., art. 4, lid 4).

Men zou kunnen stellen dat t.a.v. het causaliteitsvraagstuk geen "algemeen aanvaarde medische inzichten en ervaringen" bestaan. De adviseur zal moeten koersen op eigen oordeel getoetst aan vooral klinische ervaring en (buitenlands) wetenschappelijk onderzoek waarin diverse stromingen zijn te onderkennen.

Bovendien wordt van deze medicus een uitgebreide verzekeringsgeneeskundige kennis gevraagd. Immers voor de vervolgdgen zijn niet de aanwezigheid van invaliditeit op zichzelf of de graad daarvan "in beginsel bepalend voor de aanspraak op en de hoogte van de uitkering, maar de feitelijke gevolgen van ziekten of gebreken ten aanzien van het vermogen om inkomsten te verwerven" (W.u.v., art. 7, Memorie van Toelichting, Zitting 1971-1972-11500 nr. 46), terwijl bij verzetsdeelnemers invaliditeitspercentages toegekend moeten worden.

De globale probleemstelling van de onderzoekers luidt nu:

Bereikt de Wetgever inderdaad al diegenen die volgens de wettelijke bepalingen in aanmerking zouden komen.

Op de achtergrond speelt de aloude beleidsvraag, vooral t.a.v. de B.P., of het verantwoord is een sluitingstermijn vast te stellen. In de beginjaren van de BP bestond een tijdslimiet, die in de loop der jaren is bijgesteld en tenslotte is komen te vervallen. Aan het einde van de jaren zestig opperde men in bestuurlijke kringen opnieuw een termijn in te stellen waarbinnen allen zich aangemeld dienen te hebben. Er waren echter "van andere zijde voldoende argumenten aan te voeren om daar bezwaar tegen te maken: de ellende van de oorlog is nog steeds niet verjaard.....zolang er nog steeds nieuwe invaliditeiten aan de dag treedt, zal de wet die deze gevallen betreft en zullen de organen die deze wet uitvoeren, hun werkzaamheid moeten voortzetten" (Hugenholtz 1970, p. 201). Nu is het niet aan de onderzoekers een oordeel

x) behandelt de omkering van de bewijslast en onder welke voorwaarden voor een deelnemer aan het verzet dit lid van toepassing is.

uit te spreken hoeveel potentiële rechthebbende aanvragers handhaving van de huidige wetten rechtvaardigt. Evenmin is het mogelijk boven weergegeven vraagstelling te beantwoorden d.m.v. een gedetailleerd onderzoek in de lijn van de wettelijke procedure inclusief het medisch onderzoek.

Wel kan de probleemstelling uitgewerkt in de vraag:

Welk deel van de onderzoekspopulatie heeft een aanvraag ingediend en welk deel niet; bij welk deel van de populatie is de aanvraag gehonoreerd?

De vraag kan nader uitgesplitst worden in:

- datum van aanvraag
- aard van de aanvraag (uitkering/pensioen, bijzondere voorzieningen)
- toestemming/afwijzing
- ontwikkelingen in de aanvraag (herkeuringen, heraanvragen, aanvullende aanvragen)
- medisch oordeel.

Het is van groot belang deze vragen in verband te brengen met algemene kenmerken als leeftijd en beroep/opleiding. Vooral de leeftijd van aanvragen kan een indicatie geven over nog te verwachten aanvragen. De relatie met de aard van de kampervaring is al evenzeer het onderzoeken waard. Is de aanvraagstroom bv. groter en ligt het tijdstip van aanvragen vroeger naarmate de kampervaring zwaarder is?

Bovendien dient het verband met de gezondheid bestudeerd te worden. Is de zelf ervaren gezondheid, zoals aangegeven in de enquête, inderdaad een indicator voor indiening van een aanvraag. Of spelen mogelijk andere factoren een rol? Dit is niet ondenkbaar gezien het reeds eerder aangehaalde onderzoek naar de aanvraagmotieven (v. Veen 1977). Tenslotte zullen de verzamelde gegevens m.b.t. deze vragen in verband gebracht worden met de enquêtegegevens over het gebruik van de algemene sociale voorzieningen.

Opnieuw zal van de Uitkerings Raad, Buitengewone Pensioen Raad en de Stichting 1940-1945 en J.M.W. medewerking verzocht worden.

Privacy

Bijzondere aandacht van de onderzoekers en de betrokken instellingen zal het gevoelige vraagstuk van de enquête en de waarborg van de geheimhouding moeten hebben. Het onderzoek beoogt op geen enkele wijze tot individuen herleidbare gegevens te publiceren.

In het onderzoeksproces zelf is herleidbaarheid wel noodzakelijk omdat enquêtegegevens gekoppeld moeten worden aan secundaire gegevens.

De betrokken instellingen zullen aan de bij hen bekende personen schriftelijk moeten vragen of zij aan het onderzoek willen deelnemen.

Na afloop zullen de persoonlijke gegevens vernietigd worden.

De onderzoekers en het NIPG/TNO garanderen volstrekte geheimhouding van de combinatie van informatie die verkregen wordt. Ook de betrokken instellingen zullen niet van deze persoonlijke gegevens op de hoogte gesteld worden.

Een hiermee verwant vraagstuk vormt de eventuele behoefte aan hulpverlening (materieel, immaterieel), welke de onderzoekers n.a.v. de enquête zou kunnen blijken. Het is vanzelfsprekend, dat in overleg met de betrokkene naar een geschikte begeleiding gezocht zal worden.

Bijlage 1

Een onderzoek naar de
beschikbaarheid van
de gegevens

1. Inleiding

Deze bijlage geeft de resultaten weer van een onderzoek naar de aanwezigheid van de gewenste informatie in het archief van het informatiebureau van het Rode Kruis.

Het betreft algemene kenmerken (zie deel II, blz. 3 en 4) zoals leeftijd, geslacht, geloof, beroep en opleiding en specifieke (aan de oorlogservaring) gebonden kenmerken (zie deel II, blz. 8) zoals duur van de gevangenschap, reden van arrestatie, oorlogsperiode.

Uit de in maart 1980 bekende populatie bevrijdenen (920 mannen en 220 vrouwen) is at random een steekproef getrokken van 5% van de mannen (46) en 5% van de vrouwen (11).

Onder (2) staan vermeld de geraadpleegde bronnen onder (3) de gegevens.

Bij de gegevens zijn te vinden het aanwezigheidspercentage van het desbetreffende kenmerk in het archief en een eventueel te gebruiken indelingsmogelijkheid.

2. Bronnen

1. Het Dachaumapje

Hierin staan gegevens over reden van arrestatie, datum van arrestatie, geloof, beroep en burgerlijke staat.

Bij 30 van de 46 mannen (= 65%) en bij 10 van de 11 vrouwen (= 82%) kon een bijbehorend Dachaumapje gevonden worden.

2. Afwikkelingsbureau concentratiekampen (ABC)

In deze carthotheek vind men vaak (niet altijd) gegevens over datum van arrestatie, datum van aankomst in Vught, Buchenwald, Natzweiler of andere kampen en datum van aankomst in Dachau.

40 Van de 46 mannen (87%) en 10 van de 11 vrouwen (91%) konden in deze carthotheek gevonden worden.

3. DP-kaart (displaced persons)

De bevrijden uit een concentratiekamp werden door de geallieerden geregistreerd op deze kaarten, met gegevens over beroep, burgerlijke staat en geloof.

Van 11 van de 46 mannen (24%) en 6 van de 11 vrouwen (55%) was een DP kaart aanwezig.

3. Gegevens

3.1. Algemene kenmerken

- leeftijd

Bij alle mannen kon het geboortjaar gevonden worden, bij de vrouwen was het éénmaal niet te achterhalen.

Uit de leeftijdsverdeling, weergegeven op blz. 3, valt op dat bij de mannen de geboortejaren 1905-1913 hoog vertegenwoordigd zijn (21 van de 46).

Bij de vrouwen is het aantal te klein om een uitspraak te doen.

- geslacht

De geslachtsverdeling is al bekend in de totale populatie.

- geloof

Het geloof kon achterhaald worden bij 70% van de mannen (32 van de 46) en 91% van de vrouwen (10 van de 11).

Vaak is alleen aangegeven op de papieren ev. (evangelisch) of r.k. De enig werkbare indeling is dan ook

1. protestant
2. rooms-katholiek (r.k.)
3. joods
4. jehova
5. zonder
6. rest

Bij gebruik van deze indeling is de volgende verdeling te zien:

	mannen (32)	vrouwen (10)
prot.	13 = 41%	4 = 40%
r.k.	10 = 31%	4 = 40%
joods	6 = 19%	0 = 0%
zonder	3 = 9%	1 = 10%
jehova	0 = 0%	1 = 10%
rest	0 = 0%	0 = 0%

Leeftijdsverdeling Steekproef Dachaupopulatie 1888 - 1926 = geboorte jaar

88	X	
89		
90		
91		
92		
93		X X
94	X X	
95	X	X
96	X	
97		
98	X X	
99		
00	X X X	
01		
02		
03		
04		
05	X X	
06		
07	X X	
08	X X	
09	X X	
10	X X X	
11	X X X	
12	X X X X X	
13	X X	
14		X
15		
16	X	
17	X	
18	X X	
19		X X
20	X X X	X
21	X	X
22	X	
23	X X X X	X
24	X	X
25		
26	X	
27		
28		
29		
30		

♂ 46

♀ 10

- beroep

Het beroep kon bij de mannen in 70% van de gevallen (32 van de 46) en bij de vrouwen in 91% van de gevallen (10 van de 11) achterhaald worden.

Met behulp van de beroepenklapper van het Instituut voor Toegepaste Sociologie te Nijmegen (1975) is een indeling gemaakt naar het niveau van de opleiding vereist voor het desbetreffende beroep en naar de arbeidssector.

Indeling naar het niveau van de opleiding, vereist voor het desbetreffende beroep.

1. l.o. of v.g.l.o./lavo of enige jaren ulo/mavo
zonder meer
2. l.o. of v.g.l.o./lavo of enige jaren ulo/mavo
plus specifieke parttime-opleiding
3. diploma lager beroepsonderwijs of primaire huishoudschool
zonder meer
4. diploma lager beroepsonderwijs of primaire huishoudschool
plus specifieke parttime-opleiding
5. diploma ulo/mavo of enige jaren v.h.m.o.
zonder meer
6. diploma ulo/mavo of enige jaren v.h.m.o.
plus specifieke parttime-opleiding
7. diploma v.h.m.o. of middelbaar beroepsonderwijs
8. diploma hoger beroepsonderwijs
9. diploma universiteit of hogeschool.

	mannen (32)	vrouwen (10)
1	4 = 13%	4 = 40%
2	6 = 19%	2 = 20%
3	14 = 44%	1 = 10%
4		
5		
6	2 = 6%	2 = 20%
7	3 = 9%	
8		
9	3 = 9%	1 = 10%

Indeling van het beroep naar arbeidssector

1. Industriële en ambachtelijke beroepen
2. Handel en verkeer
3. Administratie, financiën, organisatie en beheer
4. Verzorgende beroepen
5. Medische en sociale beroepen
6. Onderwijs
7. Agrarisch, verzorging van planten en dieren
8. Bestuurlijk (voorzover niet onder 3) gezagshandhavend, militair e.d.
9. Artistiek, wetenschappelijk (voorzover niet vallend onder voorafgaande klassen) massacommunicatie, recreatie eredienst.

1	19 = 59%		
2	3 = 9%		2 = 20%
3	3 = 9%		1 = 10%
4	1 = 3%		2 = 20%
5	1 = 3%		1 = 10%
6	2 = 6%		
7			
8	1 = 3%		
9	2 = 6%		4 = 40%
totaal mannen	<u>32</u>	totaal vrouwen	<u>10</u>

(niet in te delen bij één van de 9 categoriën: 3 huisvrouwen en 1 meisje dat nog op school zat).

- burgerlijke staat

Het aanwezigheidspercentage bij dit kenmerk is bij de mannen 70% en bij de vrouwen 91%.

Een driedeling in gehuwd (g)

ongehuwd (o) en

weduwe/weduwnaar (w)

laat de volgende verdeling zien:

	mannen	vrouwen
g	24 = 75%	2 = 20%
o	8 = 25%	7 = 70%
w	0 = 0%	1 = 10%

3.2. Specifieke kenmerken

- duur van de gevangenschap

De datum van arrestatie kon bij de mannen in 63% van de gevallen en bij de vrouwen in 91% van de gevallen gevonden worden.

De meeste Nederlanders kwamen weer op vrije voeten bij de bevrijding van Dachau door de geallieerden.

De gevangenschapsduur wordt dan gerekend vanaf het moment van arrestatie tot aan de bevrijding van het concentratiekamp Dachau en z'n buitenkommando's.

- reden van arrestatie

Deze kon in 70% (32 van de 46) van de gevallen bij de mannen en bij 91% (10 van de 11) van de vrouwen in het archief gevonden worden.

De volgende verdeling is te zien:

vrouwen: 8 politieke gevangenen

1 jodin

1 jehova's getuige

1 niet te achterhalen

mannen: 31 politieke gevangenen

7 joden

1 gijzelaar

1 Engelandvaarder

6 niet te achterhalen.

- oorlogsperiode

In hoofdstuk 4 van deel I wordt de driefasen indeling van de Jong vermeld.

Als deze indeling wordt gebruikt, met de datum van aankomst in Dachau als criterium, wordt de volgende verdeling zichtbaar:

	mannen	vrouwen
fase 1	3 = 10%	1 = 10%
fase 2	24 = 83%	9 = 90%
fase 3	2 = 7%	0 = 0%

Bijlage 2

Overzicht van het aantal
Nederlanders binnengekomen
in het concentratiekamp
Dachau

Deze bijlage geeft een overzicht van het aantal Nederlanders dat in Dachau is binnengekomen.

Het belang van deze gegevens voor het onderzoek wordt aangegeven in deel II (blz. 9).

Als bron heeft gediend het Dachau Zugangsbuch (te vinden bij het Informatiebureau van het Rode Kruis).

Lijst van afkortingen:

Sachs = Sachsenhausen
Buch = Buchenwald
Ng = Neuengamme
GR = Gross Rosen
Rav = Ravensbruck
Natz = Natzweiler
Hert = 's Hertogenbosch (Vught)
Auschw = Auschwitz
Berg B = Bergen-Belsen

Uit - transport afkomstig uit
of persoon kwam uit
- er wordt geen plaats of concentratiekamp genoemd.

De data zijn de data van binnenkomst, de nummers (7208 t/m) zijn de Dachau nummers.

De Romeinse cijfers verwijzen naar mappen in de dozen, de Arabische cijfers naar lijsten in de mappen.

I 7208 t/m 41735

	<u>Uit</u>	<u>Aantal</u>
1.		
17-01-41	-	1
20-06-41	-	3
19-07-41	-	1
29-08-41	-	1
19-09-41	-	1
26-09-41	-	1
03-10-41	-	2
07-11-41	-	2
21-11-41	-	1
28-11-41	-	7
28-01-42	-	1
11-03-42	-	2
20-03-42	-	1
27-03-42	-	1
03-04-42	-	1
24-04-42	-	1
14-05-42	Sachs	1
16-05-42	-	5
23-05-42	Buch	1
29-05-42	-	1
17-06-42	Ng	8
19-06-42	-	2
26-06-42	-	5
01-07-42	-	1
07-07-42	Buch	13
08-07-42	Gr. R	1
15-07-42	-	1
22-07-42	Rav	10

	<u>Uit</u>	<u>Aantal</u>
22-07-42	-	2
01-08-42	Ng	74
07-08-42	-	2
09-08-42	Gr R	11
14-08-42	-	1
17-08-42	Natzw	1
04-09-42	-	3
12-09-42	GR	19
16-09-42	Ng	3
02-10-42	-	3

2.

11-10-42	Sachs	3
30-10-42	Buch	24
03-11-42	-	3
06-11-42	-	1
15-11-42	Sachs	1
18-11-42	-	1
23-11-42	Stutthof	1
25-11-42	-	3
02-12-42	-	1
06-12-42	Natzw	3
18-12-42	-	1
30-12-42	-	2

II 41736 t/m 46704

3.

22-01-43	-	3
----------	---	---

4.

24-02-43	-	2
26-02-43	Wewelsburg	19
04-03-43	Buch	10
17-03-43	-	1

III 46705 t/m 55180

5.

02-04-43	-	3
19-06-43	-	1
01-07-43	Buch	1
08-07-43	-	1
09-07-43	-	1
10-07-43	-	1
12-07-43	-	1
16-07-43	-	1
17-07-43	-	1
26-07-43	-	1
31-07-43	-	2
02-08-43	-	1
12-08-43	-	1

	<u>Uit</u>	<u>Aantal</u>
x 13-08-43	Sachs	2
18-08-43	-	1
04-09-43	-	2
11-09-43	Natzw	1
24-04-43	-	1
29-04-43	Buch	1
30-04-43	Hert	1
19-06-43	-	1

6.

16-09-43	-	1
17-09-43	-	1

IV 55181 t/m 64062

7.

22-09-43	-	1
30-09-43	-	1
20-10-43	-	2
29-10-43	-	1
04-11-43	-	2
13-11-43	-	1
14-11-43	-	1
18-11-43	-	1
20-11-43	-	2
23-11-43	-	1
25-11-43	-	1
26-11-43	-	1
01-12-43	v Stuttgart	4
04-12-43	v München	1
17-02-44	-	3

8.

11-12-43	v N.h.g.	1
04-01-44	-	1
05-01-44	-	2
20-01-44	München	2
22-01-44	-	5
29-01-44	-	1
05-02-44	v SS Straflager	1
09-02-44	-	1
10-02-44	-	1
12-02-44	-	1
12-02-44	v München	1
13-02-44	v Salzburg	1

V 64064 t/m 70646

9.

19-02-44	-	3
19-02-44	v München	1

	<u>Uit</u>	<u>Aantal</u>
04-03-44	Natzw	1
11-03-44	v München	1
15-03-44	v München	2
18-03-44	v Moosburg	2
25-03-44	v München	1
30-03-44	-	1
05-04-44	v München	1
06-04-44	-	1
08-04-44	-	2
08-04-44	München	1
25-04-44	v München	1
27-04-44	v Den Haag	2
<u>10.</u>		
05-05-44	-	1
13-05-44	-	2
13-05-44	v Innsbruck	1
15-05-44	-	1
24-05-44	v Nürnberg	1
x 26-05-44	Hert	650
31-05-44	-	2
02-06-44	-	1
04-06-44	-	1
07-06-44	-	1
VI 70647 t/m 76770		
<u>11.</u>		
20-06-44	v Parijs	10
<u>12.</u>		
30-06-44	-	1
01-07-44	-	1
02-07-44	Buch	1
04-07-44	-	1
VII 76771 t/m 97189		
<u>13.</u>		
05-07-44	Paris	1
07-07-44	Bordeaux	1
08-07-44	München	1
09-07-44	-	1
15-07-44	-	1
17-07-44	Sachs	4
<u>14.</u>		
06-08-44	Kl Warschau	41
10-08-44	Augsburg	9
15-08-44	Sipo Marburg	1
19-08-44	-	1
24-08-44	Stuttgart	1

	<u>Uit</u>	<u>Aantal</u>
25-08-44	München	5
26-08-44	-	2
27-08-44	Flossenburg	1
28-08-44	Bordeaux	1
30-08-44	Salzburg	2
31-08-44	Nürnberg	1
01-09-44	München	2
01-09-44	Auschw	1

VIII 97931 t/m 103669

15.
02-09-44 - 4
04-09-44 Natzw 96

16.
04-09-44 Natzw 1
06-09-44 Natzw 164

IX 103670 t/m 113649

17.
06-09-44 Natzw 12
09-09-44 - 1
08-09-44 Klagenfurt 1
19-09-44 - 1
21-09-44 Natzw 52

18.
22-09-44 Wien 1
25-09-44 Kl Natzw 1
27-09-44 Kl Natzw 24
30-09-44 Kl Natzw 2
05-10-44 v Triest 1
06-10-44 v Nürnberg 3
07-10-44 - 1

X 113650 t/m 118851

19.
10-10-44 Nürnberg 2
10-10-44 Auschw 39

20.
10-10-44 Auschw 35
11-10-44 v Klagenfurt 1
11-10-44 Ravensbruck 1
16-10-44 Kl Auschw 1
22-10-44 München 3
23-10-44 Natzw 1
Dautmergen
25-10-44 München 3
26-10-44 - 2

XI 118888 t/m 135853

	<u>Uit</u>	<u>Aantal</u>
<u>21.</u>		
27-10-44	Natzw Leunberg	1
27-10-44	Auschw	17
30-10-44	v Karlsruhe	1
04-11-44	v München	1
13-10-44	Rav	195
10-11-44	Darmstadt	1
11-11-44	-	1
14-11-44	v Sipo Budapest	1
16-11-44	München	1
16-11-44	-	1
17-11-44	Sachs	31
20-11-44	Karlsruhe	1
22-11-44	v Straflager	2
23-11-44	-	1
23-11-44	Stuttgart	2
25-11-44	München	9

<u>22.</u>		
25-11-44	-	1
25-11-44	München	2
26-11-44	München	2
28-11-44	Singen	1
02-12-44	Nürnberg	1
09-12-44	-	2
16-12-44	Rav	2
19-12-44	v München	2

XII 135855 t/m 147533

<u>23.</u>		
21-12-44	Karlsruhe	2
22-12-44	Kl Ng	3
23-12-44	-	1
27-12-44	München, Moosach	1
30-12-44	München	3
07-01-45	München	2
07-01-45	Buchenw	1
09-01-45	München	1
10-01-45	Wien	1
19-01-45	München	2
20-01-45	München	1
24-01-45	Kripo München	3
26-01-45	Natzw	2
28-01-45	Auschw	90
31-01-45	v Kripo München	2
03-02-45	München	1
03-02-45	Salzburg	1
03-02-45	München	1
07-02-45	-	1

	<u>Uit</u>	<u>Aantal</u>
24.		
07-02-45	München	1
09-02-45	KL Natzw	1
13-02-45	München	5
15-02-45	München	2
16-02-45	Kripo München	1
20-02-45	Salzburg	1
24-02-45	München	1
28-02-45	Gr. Ros.	
02-03-45	Verona	1
06-03-45	Berg. Bels	5
09-03-45	Berg. Bels	1
10-03-45	München	2
10-03-45	Salzburg	1
13-03-45	München	2
15-03-45	-	2
18-03-45	Muth	3
16-03-45	Gr R	3 + 1 = 4
17-03-45	München	1
21-03-45	München	2
22-03-45	Kripo München	1
24-03-45	SS Straflager	1
26-03-45	Baden Elsass	2
28-03-45	Natzw	2
29-03-45	Augsburg	1
30-03-45	München	3
30-03-45	Stuttgart	1
31-03-45	SS Straflager	3
02-04-45	Natzw Neckarelz	1

Laatsgenoemde persoon óók aanwezig in de aanvullende lijst uit Arolsen.

Lijst 25 1475333 - eind, uit Arolsen (ITS)

	<u>Uit</u>	<u>Aantal</u>
02-04-45	Natzweiler-Neckarelz	3
02-04-45	Natzweiler-Kochendorf	2
06-04-45	Natzweiler-Vaihingen	1
07-04-45	München	4
08-04-45	Stuttgart	2
08-04-45	Natzweiler-Kochendorf	1
09-04-45	Kaisheim	1
09-04-45	Hauptamt SS Gericht	2
10-04-45	München	1
11-04-45	Buchenwald-Berga	3
11-04-45	München	1
12-04-45	München	1
12-04-45	Natzweiler-Bisinger	9
12-04-45	Natzweiler-Erzingen	3
12-04-45	Natzweiler-Dormettingen	2
12-04-45	Natzweiler-Dautmergen	10

	<u>Uit</u>	<u>Aantal</u>
13-04-45	Hauptamt SS Gericht	3
14-04-45	Hauptamt SS Gericht	4
14-04-45	Natzweiler-Bisinger	9
17-04-45	Schömberg	2
17-04-45	Natzweiler Erzingen	17
19-04-45	Buchenwald-Saalfeld	1
19-04-45	-	1
19-04-45	Buchenwald-Saalfeld	3
20-04-45	-	3
20-04-45	-	4
24-04-45	Auf Grund der pol. Liste	2
24-04-45	Kl. Flossenbürg	3
25-04-45	Auf Grund der pol. Liste	1
01-05-45	Auf Frund der pol. Liste	2
04-05-45	-	7
05-05-45	-	21
07-05-45	Newcomer's 07-05-45	2

Nach der Befreiung Angekommene

Litteratuurlijst

- Bastiaans, J., Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet. Amsterdam, Noord Hollandse Uitg. Maatsch., 1957
- Bastiaans, J., J.P.C. Jaspers, H.M. van der Ploeg, Th.E. van der Berg-Schaap en J.F. van den Berg, Psychologisch onderzoek naar de gevolgen van gijzelingen in Nederland (1974-1977), 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1979
- Berben, P., Histoire de camp de concentration de Dachau (1933-1945), Brussel, Comité International de Dachau, 1968
- C.B.S., Onderzoek naar de sterfte onder overlevenden uit concentratiekampen 1945-1968, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1976
- Cohen, E.A., Het Duitse concentratiekamp. Een medische en psychologische studie, Amsterdam, Uitgeverij Paris, 1952, pag. 123
- Cohen, E.A., De negentien treinen naar Sobibor, Amsterdam, etc., Elsevier, 1979
- Dimsdale, J.E., The coping behavior of Nazi Concentration Camp Survivors, Am. J. Psychiatry 131 (1974) 793
- Distel, B., Konzentrationslager Dachau, folder van het museum te Dachau, Brussel, Comité International de Dachau, 1972
- Dunk, H. van der, De ban van de oorlog. Haagse post 20 (1979) 19 (mei) 67
- Eck, L. van, Het boek der kampen, Leuven, Kritak uitgeverij, 1979
- Eitinger, L. and A. Ström, Mortality and Morbidity after excessive Stress, New York, Humanities Press, 1973, 20
- Freud, S., S. Ferenczi, K. Abraham and E. Simmel, Psychoanalysis and the war neurosis, Londen 1921
- Hugenholtz, P.Th., Onvoltooid verleden tijd. Maandblad Geestelijke Volksgezondheid 25, 5, (1970) 196-205
- Hoffmeyer, Principes therapeutiques Conference F.I.R., Tome II, blz. M 3 Wenen (1954)
- Instituut voor toegepaste sociologie. Beroepenklapper (1975) Nijmegen
- International Tracing Service (I.T.S.), Verzeichnis der Haftstätten unter dem Reichsführer SS (1979)
- Jong, L. de, Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog deel VII, 1976
deel VIII, 1978, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij
- Koning, P.P.J. de en J.B. Faberij, Wat vinden oud-patiënten van de behandeling in Centrum '45. Verslag van 'n exploratief onderzoek, Centrum '45 (1976)
- Kozarevic, D., Risk factors in the occurrence of coronary disease in the defined population and war veterans in the Yugoslav study of cardiovascular diseases, Internationaler Med. Kongress (F.I.R.), Praag 1976
- Lasch, C., The culture of Narcissism, Warner Books Edition (1979) 19
- Lamers, L., Mentaliteitsverschillen in ons volk. Een voorbeeld: het verzet in de jaren 1940-1945, 1958
- Namen, A.N. van, Harmonisatie/coördinatie van regelingen aangaande hulpverlening oorlogsslachtoffers, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1975

- Overduin, J., Hel en hemel van Dachau, Kampen, Kok N.V., 1946
- Richet, Ch., Exposé général sur les séquelles de la maladie de famine.
Conf. F.I.R., Wenen (1954) D10
- Rümke, H.C., Late gevolgen van psychotraumata. Ned. T. v. Geneesk. 95
(1951) 2928
- Schulte, Hirnorganische Dauerschäden nach schwerer Dystrophie, Urban &
Schwarzenberg, München, Berlijn, 1953
- Targowla, R. et A. Feuer, Les données de la narcose intraveineuse liminaire
dans les états "nevropathiques"; le syndrome d'hypermnésie émotionnelle
tardif. Ann. Med., 3 (1950) 223
- Targowla, R., Les séquelles neuropsychiques de la deportation dans les camps
de concentration allemands. Conférence F.I.R., Tome I, Wenen 1954,
i I e.v.
- Tas, J., Psychische stoornissen in concentratiekampen en bij teruggekeerden.
Maandblad Geestelijke Volksgezondheid (1946) 149-150
- Thygesen, P., Exposé général sur les séquelles de la maladie de la famine.
Conference F.I.R., Tome I, Wenen 1954, D 7, 8, 9, 10
- Veen, A. van, W.U.V.-problemen. Andragogisch Instituut R.U. Groningen 1977
- Vischer, A.L., Die Stacheldrahtkrankheit, 1918
- Werk en adviescollege, Interimrapport Ministerie van CRM 1977
- Werk en adviescollege, Immateriële hulpverlening aan oorlogsgetroffenen,
's-Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1978
- Werkgroep post concentratiekamp syndroom, Interimadvies. Ministerie van
Sociale Zaken en Volksgezondheid 1971.